भवानन्द्यां इतिप्रामाण्यवादः

क्र नं० १५०७ — घ

म·टी·अ· ॥श्रीरामचंद्राय नमः॥श्रीगणेशाय नमः॥गिरमित्यादि॥अत्रश्लोकाप्रत्ययद्वयेनतादृशानिधानविधानानं
१ तर्यलाभात्स्वीयदीधितिवृत्तिनिर्माणकालेतदसत्वस्यसूचनेनगुरुवचनेनसिद्धांतानुरोधेनगुरुवचन
मनुसृत्यइदंनिर्मितमितिस्वीयग्रंथस्यप्रकर्षोतिशयःसूचितः।फलवदिति।फलवच्छास्त्रस्यान्वीक्षि
कीरूपस्योपकरणत्वेनांतर्गतत्वेनतदेकदेशार्थविवेचकत्वेनेतियावत् आन्वीक्षिकीरूपफलेनैवस्वी
यग्रंथस्यफलवत्वमितिभावः॥फलवच्छास्त्रोपकरणत्वेनेतिप्रयोजनवत्तामित्यत्रहेतुःनत्वभिधेयसंबं
न धयोःअतएवतयोःपृथक्समासेनिर्देशः।प्रयोजनेति।प्रयोजनमपवर्गः।अभिधेयंप्रमाणतत्वं·संबंधः
।शास्त्रप्रमाणतत्वयोःज्ञाप्यज्ञापकभावः।स्वीयग्रंथस्यचिंतामणिरूपस्य।जगत्शब्दस्यवस्तुमात्रशक्त
तयातस्यदुःखपंकमग्नत्वासंभवात्अचेतनघटाद्युद्दिधीर्षायोमूलेभ्रांतत्वापत्तेश्चाह।जगदिति।जगत्पद
स्यसंसारीतमज्ञातयरतायामेवकारस्तात्पर्यग्राहकः।जगत्पदंसंसारीतत्परं।एवकारपदंसमूहपरंतस्यया
वत्वप्राप्तेपिजगज्जगदेवेत्यतपरमितिकेचित्तदसारमुक्तात्मनामुद्देश्यत्वाभावादाह।संसारीपेति।संसारोमि
थ्याज्ञानवासनाऽवच्छेदकतासंबंधेनतद्विशिष्टशरीरंसंसारितस्यचमुक्तिरूपोद्धरणसंभवादाक्षेतिस राम०
मवायसंबंधेनतस्याग्रकं।नन्वनधिकार्युद्दिधीर्षयाशास्त्रप्रणयनेनमुनिःप्रत्यवेयादतआहानचेति॥ १

रूच्चारणप्रयुक्तोच्चारण ऽमध्यपनं।तदध्यापनं च तदुच्चारणे ऽध्ययोच्चारणं तज्ज्ञानेच्छया तच्छरीरावच्छिन्नज्ञानेच्छया
वा॥लिप्यादिप्रणयनं तु गौणं तदध्यापनं।न च शूद्रशरीरोच्चारणे तच्छरीरावच्छिन्नज्ञानेच्छया वा लिप्यादिप्रणा ष्पा
पनं मुनेर्येन सशूद्राध्यापको भवेदिति भावः।प्रत्यवयंतीति।प्रमाणाभावादिति भावः नन्वनधिकार्युद्धार
स्यशास्त्रादभावे मुनेः कथं तत्रेच्छेत्यत आह उद्देश्यते ति अत्र संभवं तदुद्देश्यतानं कामपि क्षतिमावहतीति भा
वः विशिष्टेति ब्राह्मणत्वादिविशिष्टेत्यर्थः अयं भावः यथा कीटघातमनांकीटशरीरावच्छेदेनोच्चारणास्या
संभवादनुद्देश्यत्वेपि ब्राह्मणशरीरावच्छेदेनोच्चारणमुद्देश्यं तथा शूद्रात्मनामपि इति न मुनेः शूद्राध्याप
कत्वं इत्युक्तक्रमेण मुनेः शूद्राध्यापकत्वाभावान्न प्रत्यवायित्वं तदभ्युपगमेनावटीकाकृतां विरुद्ध इति।
अस्वरसमाविष्करोति टीकाकृतस्त्विति अन्यथैवेति।तयः प्रभावादेव प्रत्यवायपनाधाइ इति क्रमेणेत्यर्थः
ननु प्रमाकरणत्वस्यैव तत्त्वावधारणं विशेषणीभूतप्रमातत्त्वावधारणं विनाऽशक्यमिति पूर्वपक्षिणो
ऽभिमतं तत्र च प्रवृत्तिजनकत्वाभावेन तत्प्रामाण्यनिश्चयस्यानपेक्षणीयत्वाभिधानमयेत्यादिग्रंथस्या
नुचितमित्यत आह प्रामाण्यनिश्चापनेनेति प्रवृत्तिजनकीभूतनिःश्रेयससाधनताज्ञानप्रामाण्यनि
श्चापनेनेत्यर्थः प्रवर्त्तयत तदुपायेमननादौ मन्वाद इतितथा च भ्रांताशंकेति भावः।केचित्तुप्रमाण

भ॰टी॰प्र तत्त्वावधारणं शास्त्रप्रवृत्त्यधीनं शास्त्रप्रवृत्तिश्च प्रामाण्यनिश्चयसाध्या तदशक्यता प्रमाणतत्त्वावधारणस्या-
१ पि अशक्यत्वमिति एवं ग्रन्थार्थमुपवर्ण्याथेत्यादिग्रन्थमवतारयति अन्ये तु प्रमाकरणत्वरूपेण प्रमाण-
वधारणमेव प्रमातत्त्वावधारणाधीनं इति बोधकत्वरूपेण तदवधारणे कथं तदशक्यता॰ न च प्रवृत्त्यर्थं
2 तदपेक्षावश्यकीत्यत आह अथेतीति व्याचक्षते प्रमाणतत्त्वावधारणं द्विप्रमाणमेवेति निश्चयः स च प्र-
माणमिति ज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयाधीन इति पूर्वपक्षार्थः शास्त्रप्रमाणतत्त्वावधारणं मा जनयतु प्रमाणतत्त्व-
ज्ञानेनैवाभिमतसिद्धेः न च प्रवृत्त्यर्थं प्रमातत्त्वावधारणमपेक्ष्यमित्याशङ्कायामथेत्यादिग्रन्थावतार इत्यन्ये
प्रामाण्यनिश्चयस्यैवाशक्यतयाऽभिहितत्वादाह प्रामाण्यज्ञानेनेति यस्य संशयस्य इत्यनेन संशयेदार्थे प
एकधर्मिकविरुद्धोभयप्रकारकज्ञाने यत्संबन्धित्वं शब्दतो लभ्यते न तु व्यतिरेके ज्ञानत्वेनाविवक्षणी
यदीयत्वं तस्य संशयपदार्थैकदेशत्वात् इति संशयेऽव्यतिरेकत्वेन व्यतिरेकावगाहित्वं लभ्यते तथा न
च व्यतिरेकज्ञानत्वेन विवक्षणीयस्य प्रतिबन्धकत्वस्य शब्दतो लाभायपत्संशयव्यतिरेकयोर्निश्चय इति
भ्रमनिरासाय व्याचष्टे व्यतिरेकेति संशये प्रकारत्वस्य व्यतिरेके च प्रतियोगित्वस्य पर्यवसितार्थत्वेन पर- रामं॰
स्येत्यत्र संशयव्यतिरेकयोरेकरूपपर्यवसितार्थाभावेन व्यतिरेकपदव्यत्यासेन व्याचष्टे व्यतिरेकेतीति कश्चि १

त् तेन संशयनिश्चयसाधारणव्यतिरेकज्ञानमात्रस्य प्रतिबंधकत्वोपदर्शनेन व्यतिरेकज्ञानत्वेनेति अ
न्यथायव्यतिरेकसंशयोपयत्र प्रतिबंधक इत्येतावतैव सामंजस्ये व्यतिरेकनिश्चयपदोपादानवैयर्थ्यात्
नन्वव्यभिचारनिश्चयं प्रति अव्यभिचाराभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात् अव्यभिचारनिश्चयस्य
च तस्मिन्न हेतुत्वात् व्यभिचार इत्यत आह व्याप्तिसंशयस्त्विति तथा च व्यभिचारनिश्चयपराव प्रतिबंधक इति वं
नयेनेयं व्याप्तिरितिभावः नचवक्ष्यमाणसाध्यप्रवृत्तिं प्रति फलसंशयस्यापि प्रतिबंधकत्वात्तन्निश्चयस्य
तत्राहेतुत्वाद्व्यभिचार इति वाच्यं तत्राप्यफलज्ञाने सति बलवद्द्वेषादेव न प्रवृत्तिः फलनिश्चयो वा प्रवृ
त्तिजनक इति मते नास्याभिधानादिति अत्राप्यप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितत्वेन ज्ञानं विशेषणीयमित्यतो ना
संभवः उक्तव्याप्तौ विपक्षे बाधकमाह तद्व्यतिरेकेति तन्निश्चयत्वेनेति तथा च व्याप्ताव पितथैव विशे
षणीयं अन्यथाप्रामाण्यज्ञानस्य तद्व साधनतासमूहालंबनस्येश्वरीयस्य वा ज्ञानकत्वेन सिद्धसाधनापत्ते
रितिभावः ननु प्रवृत्तिघटितव्याप्त्युपादानेऽनुमितौ व्याप्तिर्विवेति दृष्टांतासिद्धिरत आह प्रवृत्तीतीति त
था च व्याप्तौ तन्न निवेश्यं इह प्रामाण्यव्यतिरेकज्ञानस्थले तथा कूसकारणसद्भावे कार्यानुत्पादः अकृ
सकारणप्रवेनिश्चयस्यैव तदानीमभावात्तथा च हेतुरेवासिद्ध इति भावः प्रामाण्यव्यतिरेकज्ञानाभाव

११ अनुमितिं प्रति व्याप्तिनिश्चयत्वेन हेतुत्वे प्रकारान्तरत्वस्यात्र घटकत्वादित्याशयः।

भ॰टी॰ सहितार्थनिश्चयस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे ऽप्रामाण्यव्यतिरेकज्ञानाभावस्य कारणतावच्छेदकत्वरूपं प्रयोजकत्वं
२ । व्याप्तिव्यतिरेकप्रकारकभेदस्यापि कारणतावच्छेदकत्वरूपप्रयोजकत्वं । एवं व्यतिरेकज्ञानत्वेन त्वप्रज्ञा
३ नत्वं न विवक्षितं यद्वा । व्याप्तिनिश्चयसत्वेपि व्याप्तिव्यतिरेकज्ञानादनुमित्यनुदयात् व्याप्तिव्यतिरेका
ज्ञानत्वेनैव ~~अज्ञानत्वं न विवक्षितं यद्वा व्याप्तिनिश्चयसत्वेपि व्याप्तिव्यतिरे~~ न स्वातंत्र्येण प्रतिबंध
कत्वं· तथा च पक्षे कार्यप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबंधकत्वं हेतौ निवेशनीयं प्रयोजक
त्वं च कारणतावच्छेदकसाधारणमित्यभिप्रेत्याशंकते नचेति केचित्तु प्रयोजकत्वं नियतएवंवर्त्तित्वं·
प्रामाण्यव्यतिरेकज्ञानाभावं व्याप्तिव्यतिरेकज्ञानाभावश्च प्रवृत्त्यावनुमितौ च नियत एवं वर्त्तीत्याशयः
यद्वा प्रामाण्यसंशयः प्रवृत्तिजनकीभूतार्थनिश्चयप्रतिबंधकार्थसंशयसामग्रीविधया व्याप्तिसं
शयश्चानुमितिकारणीभूतव्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधकव्याप्यवत्वसंशयसामग्रीविधया कार्यानुत्प
त्तिप्रयोजक इति तयोरभावस्य कार्योत्पादे ऽवश्यं प्रयोजकतया पक्षे तादृशप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्व
नवेति· मेव हेतौ निवेश्यमतो नासिद्धिरित्याशंक्य निषेधति नन्विति ननु प्रामाण्यव्यतिरेकज्ञानकालेप्यर्थनिश्चय एम॰
सत्वात्तदानीं प्रवृत्त्यनुत्पादात्तस्य प्रतिबंधकत्वं दुर्वारं । न चाप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितनिश्चयत्वेन हेतु २

+त्वो चित्यात् तथा च व्याप्तिबलात् प्रामाण्यनिश्चयस्य हेतुत्वमिति [redacted]
+त्वेतदभावः कारणतावच्छेदको न तु कारणमिति वाच्यं तज्ज्ञानीयप्रामाण्यज्ञानाभावस्यापि विनिगमना
विरहेण हेतुत्वा + न वाप्रयोजकत्वं व्यतिरेकज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयानास्कंदितविशे त्वं
षणे निश्चयस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितत्वमिति लाघवस्यैवाप्रयोजकत्वमत आह यत्तदर्थे
योरिति तथा चानुमितौ व्याप्तिनिश्चयस्य तत्तद्व्याप्तिबलात् हेतुत्वेऽपि प्रवृत्तौ मानाभावः ननु प्रामाण्यत
त्वनिरूपणं प्रमातत्वरूपविशेषणनिश्चयं विनाऽशक्यमिति समाधिसत्त्वे प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयस्या
वश्यापेक्षणीयत्वरूपसमाधानं मूले किमिति समाहितमित्यत आह अभ्युपेत्येति प्रामाण्यनिश्चा
यनेन निश्चयस्यार्थं प्रवृत्तिद्वारा शास्त्रस्य निश्चयसंबंधित्वमभिप्रेत्येत्यर्थः तथा च प्रामाण्यनिश्चय
रूपद्वारासंभवात् कथं शास्त्रस्य निश्चयस्वरूपफलसंबंधित्वमिति मूलोपायक्षेपार्थः स्वतः स्वस्मादि
ति तथा च तन्निरूपणं तद्विषयकव्यवहारः व्यवहारश्च शब्दप्रयोगादिः तथा च स्वस्मात् स्वानुव्यव-
सायादितो वा प्रामाण्यविषयकः व्यवहार इति मूलार्थः तस्य तादृशव्यवहारजनकत्वं च न प्रामाण्यवि
षयतां विनेत्यर्थात् प्रामाण्यविषयत्वस्य लाभः भट्टमिश्रौ प्रत्याह स्वकीयादिति सामान्यशब्दस्य यथा

म॰टी॰ ४ मतमर्थभेदं दर्शयति तैरनुव्यवसायेनेत्यादिनां तत्रेत्यस्य व्याख्या मतत्रयेति संशयजननीति संश
यजननीः संशयप्रयोजिकाः प्राचीनमते शाब्दबोधानंतरं मानससंशयात् स्वमते शाब्दात्मके संशय
५ स्वीकारे यथाश्रुतमेव साधु तात्पर्यवशादिति तेन विशेष्यत्वप्रकारकत्वादि दिप्रकर्षनि
रासः भावत्वपुरस्कारेति तस्य प्रयोगमात्रे साधुत्वार्थकत्वेन तत्र धात्वर्थमात्रस्यैव लाभादिति भावः तद्भिन्नेति
नेति अन्यथा तादृशज्ञानत्वकारणयोरैवलाभादिति भावः इदं च भावकारणत्वपुरस्कारेण विशेषणं। तादृशज्ञा
नकारणत्वस्यापि लिंगज्ञानादिवृत्तित्वात् कथं ज्ञानपदेन तन्निरास इत्यत आह स्वावधारणमिति ज्ञा
नस्यैव यत्प्रामाण्यं इत्यर्थः तन्नूतादृशज्ञानकारणत्वं च प्रामाण्यपदेन तादृशज्ञानकारणत्वेनोप
स्थापनात् तेन रूपेण ज्ञानत्वनैयत्यं तत्प्रमाकारणत्वस्येति भावः तेन तादृशानुमितिकारणत्वादेर्ज्ञा
नत्वनैयत्येऽपि न क्षतिः ननु ज्ञाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानकरणमपि ज्ञानपदेनाभिधीयते तथा च ता
दृशप्रामाण्यमपि ज्ञानकारणत्वव्याप्यं भवत्येवेत्यत आह ज्ञानपदेनेति लक्षणेवं ज्ञानवृत्तित्व इति तत्प्र
(ज्ञान) कारकं वेत्तुः फलितार्थः तथा च ज्ञानवृत्तित्वनिष्प्रयोजनमत आह तद्वतीति तथा च तादृशप्रामाण्य रम॰
स्य लाभायैव वा तात्पर्यमाह कं ज्ञानपदमिति भावः निष्कंपप्रवृत्त्युपयोगिप्रामाण्यमभिधायैव विचार ४

रंमात्रप्रमाकरणत्वाभावेक गात्वेपक्षत्वमप्रसक्तमिति स्वयं ज्ञानपदप्रयोजनमाह तद्वतीत्यादिना यद्य
१ पि ज्ञानत्ववति ज्ञानत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यं पावे ज्ञानग्राहकग्राह्यं संभवत्येव तथापि घटमहं जानामीत्या
कारकमेवतेषां सर्वं ज्ञानं जानीतो तत्र घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञानं विषयः न तु ज्ञानत्ववति ज्ञानत्वप्रकार
कत्वाद्यपि तथा सति ज्ञानं जानामीत्याकारा यत्तौ विषयानवच्छापात्तादिति यथोक्तं तत्तानेति तथाच तत
घटज्ञानप्रामाण्यं यावद्घटज्ञानग्राह्यं न चेत्यर्थः स्यात ज्ञानप्रामाण्यं तज्ज्ञानग्राहकग्राह्यं न चेत्स्यच्चलाभापेत्य
र्थः मिश्रादिमतइत्यादिना भट्टमतपरिग्रहः गुरुमते स्वप्रकाशज्ञानपांगृहीतप्रामाण्यकज्ञानस्यासंभवा
पि दिति यादृशनियमतो यदीयग्राहकसामग्र्यां पूर्वं अप्रामाण्यग्राहकावतारस्तज्ज्ञानप्रामाण्ये गुरुमतेऽपिवा
धः तथाप्येवं ज्ञानस्य प्रथममज्ञानात् पूर्वमप्रामाण्यग्राहकावताराऽसंभवात् तथोक्तं न चैव यत्र सर्वं ज्ञा
नं निष्प्रकारकमिति ज्ञानानन्तरं नियमतो यस्य विषयविशेषस्य ज्ञानं तत्प्रामाण्यं गुरुमतेऽप्यज्ञातमिति वा
~~च्यं गुरुमते ज्ञानमात्रस्यैव स्वप्रकाशीभूततत्प्रकारकतया ज्ञानं तत्प्रामाण्यं गुरुमतेऽप्यज्ञातमिति वाच्यं~~
गुरुमते ज्ञानमात्रस्यैव स्वप्रकाशीभूततत्प्रकारकतया ज्ञानग्राहकत्वेन ज्ञाने निष्प्रकारकत्वासंभवाद्गोग्र
हरूपभ्रमासंभवादिति किमेषा त्रुटी नभिधानादत्त आह ज्ञानस्येति तादृशप्रामाण्यविनेति तेनप्र

४ तथापि प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षतायां तादृशप्रवृत्तिनिमित्ताप्रसिद्ध्या रूपावच्छिन्नप्रतिबन्धः ॥४

प्र. शि. मेयत्वादिना ज्ञानेऽपि न क्षतिः पक्षतावच्छेदकप्रकारेणाबाधज्ञानस्यैवानुमितिविरोधित्वे प्रमेयत्वप्र

५ कारकज्ञानस्याविरोधित्वात् तद्धारणाय विशेषणदानानौचित्यात् तत्प्रकारकज्ञाने चतस्यैव ज्ञानग्रा

हकत्वेन तद्ग्राह्यत्वरूपसाध्यस्य सत्त्वात् बाधासंभव इति भावः यद्यपि साध्याप्रसिद्धिरूपबाधेनैव दोष

5 स्तत्प्रामाण्याश्रययावद्ग्राह्यत्वं च प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ततावच्छेदेन बाधितं प्रामाण्यानां विशेषरू ग्राहक

पेणोपस्थितिध्रौव्ये विशिष्टस्यैव पक्षत्वमुचितं एवं तस्यापि प्रामाण्यस्य प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्त

यमा त्वादिना ज्ञायमानत्वात् ज्ञानपदेनापि न तद्धारणं विशिष्य ज्ञायमानत्वे च सर्वसाधारणस्य प्रा

माण्यत्वात्मकस्य विशेषणस्यैक्याभावादनैकरूप्येण पक्षत्वमिति तथा चाज्ञायमानप्रामाण्याश्रयग्रा

त ह्यत्वं साध्यमेव कुतोऽप्रसिद्धं यत्तु वह्नौ कांचनमयत्वाभाववद्ग्राहकेतीदृशप्रामाण्याश्रयीयत्वाभा

पि ज्ञाने साध्यो दिशो वद्वृत्तेरप्रमाकारकेन साध्याप्रसिद्धेरपि ज्ञानं वाच्यं तच्च प्रामाण्याप्रसिद्ध्या न संभवति तथा च तत्प्रामा

णांगरबाधः ण्यज्ञाने तादृशसाध्याप्रसिद्धेरपि न ज्ञानमिति तन्न अज्ञानरूपसाध्याप्रसिद्ध्यानुक्तदोषासंभवात् व

स्तुतस्तु परार्थानुमानाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः तत्रैव विप्रतिपत्त्युपयोगात् तथा चाज्ञायमानप्रामाण्यपक्षे ण०

अप्रसिद्धिरूपसबाधस्योद्भावनमशक्यं पक्षस्योद्भावने ज्ञायमानस्यैव संभवात् अनुद्भावने कुत्रवाऽ ५

धोऽप्रसिद्धिर्वोऽइत्यनुयोगानिवृत्तेः इत्थंच बाधबुद्ध[illegible]भवाद्गुद्भावयितुरिति भ्रमः शेषः सिद्धसाधनस्येति
नैय्यायिकसिद्धप्रामाण्यानुमानादेरपि ज्ञानग्राहकत्वादिति बाधस्येति पक्ष[illegible]पि सर्वमभिधेयं प्रमे
यमिदं ज्ञानं प्रमेतिशाब्दबोधस्यानुमितेर्वा विषयतायाश्च केवलान्वयित्वात् तन्निषेधस्याप्रसिद्धान
बाधसंभवः सामा[illegible]न्यलक्षणायोगिज्ञानयोरभ्युपगमे तु स्वतरां तयाप्यभावसा
ध्ये प्रतियोगित्वं मत्वं बाध इत्यभिप्रायेणाह बाधस्येति साध्याभावप्रमा बाध इत्यभिप्रेत्याह अप्रसिद्धे
रिति फलत इति यावत्यदस्य फलं सिद्धसाधनाप्रसिद्ध्योरन्यतरस्य वारणं तदनुरोधादित्यर्थः शा[illegible]द्वा
तै त्वग्राहकस्यैव विशेषणत्वलाभादिति यावन्तो ग्राहकग्राह्यत्वस्याप्रसिद्ध्यापादकसामग्रीजन्यग्रहविषय
त्वरूपसाध्यमप्रसिद्धं अत एव ग्राह्यत्वेति तादृशेति तद्वप्रामाण्याग्राहकज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहत्व
व्यापकतावच्छेदकत्वं साध्यविषयतायाः स्वरूपसंबंधविशेषेण व्यापकतालाभायविषयित्वोपादानं
व्यापकतावच्छेदकं तु निरूपितत्वसंबंधेन अप्रसिद्धिस्तु प्रामाण्यघटकीभूतघटत्वादौ घटत्ववि
षयिताया तादृशग्रहत्वव्यापकत्वस्य सर्वसम्मतत्वादिति यथाश्रुते रूपांतरेण प्रामाण्यविषयिता
त्वेन वा व्यापकत्वे न वा व्यापकत्वे सिद्धसाधनाप्रसिद्ध्योरन्यतरापत्तिः न च प्रमेयविषयितात्वेन व्यापक

कस्मिंश्चिदपि ग्रहे
पाव [illegible] सामग्री जन्य
त्वा प्रसिद्धेरिति

प्रामाण्यविषयतात्वे
न वा विषयितात्वेन
वा उपायेन व्यापकत्वे
प्रसिद्धेरंसे सिद्धसा
धनं इति भावः ८१

प्र॰ श्रि॰ श्री ताया प्रमेयत्वेनाप्रामाण्यस्यापि तादृशाव्यापकतावच्छेदकत्वात् सिद्धसाधनमिति वाच्यं तत्समानाधिक
६ रणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वस्य तादृशावच्छेदकेकेनापिरूपेणाऽ
संभवादिति भावः न च घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वस्य ज्ञानव्यक्तिभेदे न भिन्नत्वे तादृशाव्यापकता
म वच्छेदकत्वं संभवत्येवेति वाच्यं तथापि ज्ञानव्यक्तिभेदेनोपादानादोषासंभवादिति आत्मादीति नै
न चात्मनोऽप्रामाण्यग्राहकत्वेनैव चारणं विवक्षणीयस्य तदर्थं तत्प्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्रा म
हकत्वेन भट्टमतसिद्धयत्तद्भिन्नत्वस्य तत्रसत्वात् आत्मादीत्यत्रात्तद्गुणसंचिज्ञानवक्त्रीदिणामनो
योगादिविशिष्टाणां ग्रहणमिति केचित् ज्ञानव्यक्तिभेदानां आत्मप्रामाण्याश्रयीभूततत्तद्घटज्ञा
नादिरूपाणां अन्यथा ज्ञानभेदेन प्रामाण्यभेदे घटज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहविषयत्वस्य तत्तत्प्रा
माण्ये बाधापत्तेरिति भावः तत्र तत्तद्घटज्ञानादिरूपे घटज्ञानव्यक्तिभेदे घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वस्या
घटत्वादिप्रकारकघट भेदे तादृश्येण तस्यैव पक्षत्वमिति मते त्वाह ज्ञानत्वविशिष्टेति अन्यथा घटत्ववति घटत्वप्रकारक
ज्ञानत्वेन निवेशे विज्ञा मिदमिति शाब्दजन्यज्ञानस्यैदंत्वरूपेण ज्ञानग्राहकस्याविषये ज्ञानत्वे विधिप्रसिद्ध्यसंभवात् यद्यपि एम०
नत्वे प्रसिद्धिसंभवतीत्याह=3 प्रामाण्यं घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञानत्वं तद्ग्राहकत्वादुक्तवाक्यस्य विवक्षणीया ग्राहकातेनैव वा ६

इदंत्वादिरूपेण ज्ञानत्वेन ग्राह्यत्वाप्रसिद्धिस्यादेः१

णादिकरणमिति। अप्रामाण्यस्य प्रमाभिन्नत्वेन ज्ञानत्वेन च तत्संग्रहाय प्रेत्ये। अप्रामाण्यस्य घटत्वादेरप्यावर्तकधर्मविधया
प्रकारत्वस्य हि विरोधित्वं विशिष्टप्रकारकत्वरूपमाह

णामन्यथा ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वविवक्षणेऽपि घटत्ववति घटत्वप्रकारको गुणो ज्ञानविषयत्वमिति श
ब्देन ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकेण ज्ञानत्वघटितप्रामाण्याग्रहापत्तेः। तथापि स्वमते ज्ञानशब्दस्य तज्ज्ञान
मात्रलाभप्रयोजकतया ज्ञानत्वाघटितप्रामाण्यमेव पक्षः तथा चाग्राहकांतस्य तादृशप्रामाण्याग्राह
कत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेनयद्वा इदमतसिद्धं तद्भिन्नत्वमर्थः स चोक्तवाक्येऽपि अस्तीति तत्र ज्ञानत्वाग्राहक
त्वात् तत्र विधिप्रसिद्धलाभ इतितथा च तत्र साध्यप्रसिद्धिसंपादनायैव ज्ञानत्वविशिष्टत्वादिविव
क्षितमिति भावः वस्तुतो ज्ञानत्वविशिष्टं ज्ञानत्वघटितं प्रामाण्यं तदग्राहकत्वस्य तत्प्रामाण्याग्राह
कत्वेनेत्याद्यग्राहकांतप्रतियोगिकोटौ विवक्षणादित्यर्थः। नन्वप्रामाण्यस्य भ्रमत्वरूपस्योपाद
ने निष्प्रकारकत्वादिग्राहकेणापि प्रामाण्याग्रहादिद्योवाद्योऽत आह अप्रामाण्यमिति प्रामा
ण्यविरोधि· प्रामाण्यविरोधि ज्ञानविषयः। न तु प्रामाण्यस्य साक्षात्तद्विरोध्यभिप्रायेणाह निष्प्रका
रकेति। तुष्टसप्तकमिति। एवं च तत्र ज्ञाने तद्विरोध्यमाहकत्वमुक्तसामग्र्यां वर्तत एवेति भावः। त
त्र ज्ञाने घटत्वनिष्प्रकारकत्वादीनामग्रहादिति। अन्यथा तस्य यदप्रामाण्यं तदग्राहकेति पष्ठीसमा
साश्रयणेऽसिद्ध्यापत्तेरिति ननु गुरुमते ज्ञानमात्रस्यैव प्रमात्वात्तत्र ज्ञाने प्रामाण्यविरोधिप्रकार

यदीममाहे जितदीय प्रामाण्यविरोधिपर्यवसितिने
इत्थं निष्प्रकारकत्वादिस्म दा यस्मामन्य प्रसिध्यापतेः =

विशेषितः ज्ञानं
विशेषितं

ज्ञानत्वाघटि

प्रामाण्यविशेषणीभूत
नादेयधिते घटत्वे वा
घात

एतत्पदे ज्ञानग्राहक सामग्र्याप्रमाण्यग्राहकत्वाभिप्राय अतोऽयं प्रतेनाधोबोध्यः ॥

प्र.शि.
७
7

कस्यहाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिस्तदर्थं चेत्यत आह अप्रामाण्यग्रहइति इदमितियद्यप्यप्रामाण्यग्रहय
दस्यैवेदमप्रमेतिव्यवहारजनकग्रहपरत्वे तदित्यस्यैव पर्य्यव॰ त थापितज्ज्ञानवृत्तिइदंत्वावच्छेदेना
प्रामाण्यग्रहजनकत्वस्य लाभायतदितिध्येयं स्यातं अयोति अन्यथाइदं ज्ञानमप्रमेतिज्ञानादपि
इदमप्रमेतिव्यवहारापत्तेरिति अप्रामाण्योपस्थितौ इच्छादिवृत्तित्यधिकरणप्रकारकत्वोपस्थितौ
यत्रचेति यादृशाप्रामाण्याश्रयज्ञानइत्यर्थः तत्राह कांतमिति यद्यपिसप्रकारकंसविशेष्यकं
ज्ञानमित्या दिग्रन्थेन प्रामाण्याग्रहाद्याघवारणाय विवक्षणीयतदर्थमेतत्राप्युपादेयत्वमेव॰त
थापियत्रतादृशशब्दस्याप्यनवतारस्तत्रापिनोपादेयं यथाश्रुताभिप्रायेणैवेदंबोध्यं एतदस्वारसेनर
वावदंतीति । इदंघटत्वप्रकारकमिति इदंत्वसप्रकारकसविशेष्यकज्ञानग्राहकसामग्रीविवक्षणे
पिननिस्तारइतिसूचितं । विशेष्ये । व्यवसायविशेष्यावच्छेदे तत्प्रकारकेति व्यवसायप्रकारकेत्यर्थः । प्रकार२४
ननुपुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकताग्राहकेणापिप्रामाण्याग्रहाद्याघोऽतस्तत्रेष्टा
पत्तिमाह पुरोवर्त्तिनीति तदेवविवृणोतितत्रेति तत्रपुरोवृत्तिनितस्यघटत्वस्य॰ तत्रभासमानमि ण्म०
ति भासमानंपदंद्वेष्ठिध्यंतत्प्रतियोगित्वमर्थः । तत्र॰ तादृशावेष्ठिष्टप्रतियोगित्वंचातश्चपुरोवर् ७

न्निवृत्तिवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वेन घटत्वस्य ग्रहे समानवित्तिवेद्यत्वविधया पुरोवर्त्तिनोपि घटत्वप्रतियो
गिकवैशिष्ट्यवत्त्वं भातमिति अतो घटत्वविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकत्वप्रामाण्यं गृ
हीतमिति भावः। भानेनैवेति। एवकारेण वैशिष्ट्यव्यवच्छेदः। तथा च तत्र भासमानतद्विशेष्यकत्वा
वच्छिन्नभानविषयीभूते वैशिष्ट्ये तत्प्रतियोगित्ववत्ताप्रकारकत्वग्रहेपि पुरोवर्त्तिनि वैशिष्ट्याग्रहा
न्न प्रामाण्यग्रह इति भावः। तदभावग्रह इति। यद्यपि तदभावो यदवच्छेदेन गृह्यते तदवच्छेदेन तद्व
त्ताग्रहं प्रत्येव तदभावग्रहो विरोधी समानप्रकारकत्वानुरोधात् तथापि रजतत्वाभाववान् रजतत्व
वानिति फलाभावात्तथाभूतस्यापि विरोधित्वं कल्प्यत इति भावः। तत्र च रजतत्वाभावप्रकारकज्ञान
स्य रजतत्वाभावावच्छिन्नधर्मिकरजतत्वप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकं अनाहार्यस्य ता
दृशज्ञानस्याप्रसिद्धेः आहार्यस्य च तस्याप्रतिबध्यत्वात्। किंतु रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वमेव प्रति
बध्यतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकत्वेन विषयता च प्रतिबध्यतानियामकः संबंधः। प्रतिबंधकतानि
यामकश्च रजतत्वाभावप्रकारतासंबंधः। तेन संबंधेन प्रतिबंधकस्य रजतत्वाभावप्रकारकज्ञानस्य स
त्वात् न तदवच्छिन्नधर्मिकरजतत्वप्रकारकज्ञानमिति तदभावावच्छेदेन तद्वैशिष्ट्यग्रहायोगात्। प्रा ८

प्र·शि
८
8

मात्रस्य दुर्ग्रहत्वमुपपादयति एकधर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तदभाववैशिष्ट्यस्य तद्वैशिष्ट्यस्य चैकदाधि
निश्चयासंभवात् संशयत्वस्यापि दुर्ग्रहत्वमुपपादयति एवमिति एकत्र· एकधर्मितावच्छेद
कावच्छिन्ने· अन्यथा पर्वतो वह्निमान् पाषाणमयो वह्न्यभाववान् इति ज्ञानस्य वस्तुगत्यैकधर्मिं
कविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वेन संशयत्वापत्तेरिति न त्वापेत इति एवोन्वयः। एकत्र विरु
द्धोभयवैशिष्ट्यघटितप्रकारत्वस्याग्रहादिति भावः। ननु रजतत्वाभाववति रजतत्ववैशिष्ट्यग्रहे
न किंचिद्बाधकं रजतत्वाज्ञानं प्रत्येव विरोधित्वात्। न च वैशिष्ट्यग्रहं प्रत्यपि असमानप्रकार
त्वात्। तथा चाप्रामाण्यं संशयत्वं च न दुर्ग्रहमतो वस्तुत इति यद्वा भासमानेत्यादिरूपं यत्प्रका
रत्वं तदभ्युपेत्य समाधाय वस्तुगतिमनुरुध्याह वस्तुत इति। स्वरूपसंबंधविशेषः अन्यथाभा
समानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वस्य तत्त्वे पिंडद्वौ पुरुष इत्यादौ पुरुषस्य प्रकारतापत्तेः भासमानवै
शिष्ट्यस्य संयोगरूपस्योभयप्रतियोगित्वात् न च दंड एव पुरुषं प्रति योगी पुरुषो दंडी इति ज्ञाने तत्र वैशिष्ट्य
पुरुषे प्रकारत्वस्य दंडे प्रकारत्वस्य चापत्तेः। न च वैशिष्ट्ये यत्प्रतियोगित्वं भासते तस्यैव प्रकारत्वं एम०
संबंधस्य विशिष्टप्रत्ययागोचरत्वात् तथा च पुरोवर्त्तिनि घटत्वप्रकारत्वग्रहे पि घटत्ववैशिष्ट्यस्य पु ८

भावज्ञान
प्रकारतत

विषयादिघटितज्ञानग्राहकत्वाभावादिति हेतुः ।

रोवँ संग्रहे प्रामाण्यग्रहाद्युपोद्घातरूद्धा इति भावः । ननु ज्ञानग्राहकसामग्रीपदेन विषयाविषयकज्ञान
ग्रहाजनकसामग्रीविवक्षणे घटादिप्रत्यक्षसामग्रीमादाय बाधवारणासंभव इत्यत आह ज्ञानग्राहके
ति घटादिप्रत्यक्षजनकसामग्र्यास्तु न घटज्ञानादिग्राहकताप्रयुक्तं विषयग्राहकत्वमिति न बाधः ज्ञान
ग्राहकत्वं तत्कल्लोपधानं तत्प्रयुक्तं न विषयग्रहोपधानं एकदैवोभयविषयकज्ञानोत्पत्तेरिति आशंक
ते यद्यपीति ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितया दृशकारणतानिरूपकग्रहत्वव्यापकं विषयविषयि
त्वं तादृशकारणताप्रयोजकत्वेन सामग्रीविशेषणमपि पेतर्थः । ज्ञानसाक्षात्कारप्रतियाज्ञानत्वेन कारणा
तात्त्विन्निरूपकानुव्यवसायेविषयविषयितानियमादिति अनुव्यवसायपरिग्रह इति केचित्तन्नेकग्राह
कताप्रयुक्तमिति व्यापकत्वादिरूपप्रयुक्तत्वस्य घटज्ञानपदादिसाधारण्यात्तदवच्छेदकत्वरूपतद्वाच्यं तथा
च ज्ञानविषयग्राहकत्वयोः परस्परमवच्छेद्यावच्छेदकभावे विनिगमनाविरहात्तथात्वमिति घटज्ञान
पदेति यद्यप्यत्रापि ज्ञानग्राहकताप्रयोजकात्ममनोयोगादीनां विषयग्राहकताप्रयोजकत्वं संभवत्ये
व तथापि ज्ञानग्राहकत्वासाधारणप्रयोजकप्रयुक्तत्वं वाच्यं अनुव्यवसायस्थले त्वसाधारणप्रयो
जको व्यवसायएव विषयतया ज्ञानग्रहे ऽपनयतया विषयग्रहे तन्त्रमिति संग्रहः । प्रकृते त्वसाधारणं ज्ञान

॰कतया ज्ञातृत्वपर्याय ज्ञानत्वरूपेण बोधे ज्ञानलक्षणैव तथा च ज्ञानग्राहकतापदं ज्ञानलक्षणाविषयकत्वे ज्ञानत्वावच्छे॰

प्र॰म॰ ग्राहकताप्रयोजकं ज्ञानपदमेव तच्च न विषयग्रहे तंत्रमिति तद्व्युदासः। प्रमापदेनेति इदं ज्ञानं प्रमासमर्थप्र
वृत्तिजनकत्वादित्यनुमाने ज्ञानग्रहे पक्षधर्मता विषयग्रहे च व्याप्तिः प्रयोजके ति तदादायन सिद्धसा
८ धनमिति भावः। यथार्थानुभवत्वं प्रमापदशक्यतावच्छेदकत्वं तत्रमिति कथं ज्ञानग्राहकताप्रयोजकप्र
युक्तविषयग्राहकत्वं लक्ष्यतावच्छेदकीभूत विषये लक्षणाभावादत आह तद्वतीति तत्प्रमापदं कथं त
र्हि यथार्थानुभवो मानमिति प्रवादइत्यत आह स्मृतिभेदेति पूर्वानुभवस्येत्यर्थः प्रमाव्यवहारौपयि
कमिति तथा च चत्वारि प्रमाणानीति परिभाषा रक्षार्थं तांत्रिकाणां यथार्थानुभवत्वरूपेण परिभाषा साध्वा
धुनिक संकेतत्वान्न शक्तिरिति भावः। भ्रमपदेनेति। भ्रमानुमितेस्तु पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानग्राहकताप्रयोज
कप्रयुक्तविषयग्राहकत्वाभावादिति भावः। यत्र रजतत्वशुक्तित्वे रिमे ततइति ज्ञानं प्रमाभ्रमरूपमुत्पन्नं तद्विष
यकभ्रमपदजन्यज्ञानेन प्रामाण्यग्रहाद्याधइति भावः। यथाश्रुतिभ्रमपदस्य प्रामाण्याश्रयीभूतज्ञान
ग्राहकत्वाभावादसंगतेरिति ज्ञानग्राहकतेति गुरुमते ज्ञानग्रहप्रयोजिका ज्ञानसामान्यसामग्री वि
षय ग्राहिका सावलंघटत्वादेः सर्वज्ञानाविषयत्वात्। विषयत्वात्। विषयग्राहताप्रयोजकस्येति विष प्र॰म॰
येन्द्रियसन्निकर्षादेरित्यर्थः। सर्वस्यैवेति नतु सर्वज्ञानग्राहकस्य विषयग्राहकत्वं ज्ञानपदेन घटाग्रहा ८

णत्वेन ३

दिति भावः ननु घटमहं जानामीत्याकारकस्वप्रकाशस्थले ज्ञानग्राहकताप्रयोजको विषयेन्द्रियसन्निक
र्षादिरेव स एव विषयग्राहकताप्रयोजक इति किमसंगतं नच ज्ञानसामान्यसामग्र्याः ज्ञानग्राहकत्वे क
छेदकेनतु र्तव्ये तावद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षादेरिति वाच्यं तथा सति सर्वज्ञानविषयतापत्तेः किंतु तत्तद्घटविषयकत ज्ञानानां सर्व
त्तज्ज्ञानसामग्रीणां तत्तद्घटविषयकस्वात्मकतत्तज्ज्ञानविशिष्टात्मप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं अत एवाती
तानागतज्ञानानां न वर्तमानज्ञाने भानमित्यत आह· अस्तु वेति केचित्तु ज्ञानसामान्यसामग्रीत्वेन ज्ञा
नग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति जनकता यत्र यज्ज्ञानसामग्रीजन्यता तत्र तज्ज्ञानस्य विषयतेत्येवंरूपकार्यकारणयोः
प्रत्यासत्तिरिति प्रसंगभंजिका तेन न वर्तमानज्ञानस्यातीतादिज्ञानविषयत्वं· इत्थं च विषयग्राहकतापा ज्ञा
नग्राहकताप्रयोजकाप्रयुक्तत्वेपि ज्ञानग्राहकतायां विषयग्राहकताप्रयोजकप्रयुक्तत्वादेकप्रयुक्तो
भयग्राहकतात्वं वाच्यमत आह अस्तु वेतीत्याहुः। मिश्रमतमिति भट्टमतेप्यापाततो व्याप्तिरेवोभयग्र
हप्रयोजिकेति वक्तुं शक्यते इति तन्नोक्तं अनतिप्रसक्तमिति ज्ञानग्रहप्रयोजकव्यवसायप्रयुक्तवि
षय ग्राहकत्वपक्षेपि संभवति तथापि घटज्ञानपदार्थघटितकायां सामग्र्यां योग्यता ज्ञानस्योभयग्रहप्रयो
जकत्वात्तदतिप्रसक्तमतो यत्सामग्र्या ज्ञानग्रहं प्रति येन येन रूपेण साधारण्यस्य प्रयोजकत्वं विषयग्रहे

तादृशापत्तात्पर्यमुक्तं ताद्रूप्यानां तेन तेन रूपेणोपलंभयत्यस्मत्प्रत्येव प्रयोजकत्वादिति भावः ॥ नचेति ॥ मत्पपिता तादृशविशिष्टज्ञानमितिं प्रतिग रूः ॥

ग्र॰ म॰ १० पितेन तेन तेन रूपेणातस्य प्रयोजकत्वं वाच्यं तथा चानुव्यवसायसामग्र्या ज्ञानग्रहे मनः संयुक्तसमवायस्य तत्त्वे

न ज्ञानस्य विषयत्वेन प्रयोजकत्वं नतु विषयग्रह इति तन्मतासंग्रह इति भावः यद्वि येन विनेति न्याया

त्संयुक्तसमवायादेर्विषयग्रहे प्रयोजकत्वं यदि ब्रूयात्तदाह किंचेति घटज्ञानवानिति तादृशतद्रू

10 पावच्छिन्न घटज्ञाननिरूपितव्याप्तिविशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतापत्त्यावश्यकत्वे व्यापकतावच्छेदक

त्वज्ञानत्वादिना हेतुत्वे मानाभावः । तदभ्युपेत्य प्रतिबंदिमुखेनाह प्रमायदेपीति तथा च त

दादायसिद्धसाधनवारणाय दत्तपावत्पदं व्यर्थमिति भावः । तदभ्युपेत्य प्रतिबंदिमुखेनाह प्रमा

शक्तीति शक्तेर्ज्ञानग्रहे तदवच्छेदकत्वस्य विषयग्रहे तत्त्वादिति भावः नतु शक्यत्वस्यापि शक्तिविष तावच्छेदक

यत्वेऽभयग्रहे शक्तेरेव प्रयोजकत्वं ऽपेयते नतु शक्यतावच्छेदकग्रहे तदवच्छेदकत्वस्यापि गौरवा

दित्यत आह अव्यापकस्येत्यादि शक्यतावच्छेदकत्वेनैवेति एवकारेणाशक्तिव्यवच्छेदः तथा च प्र

कारांतरेणातिप्रसंगभंगे तत्र शक्तिरेव नानुकल्प्यत इति भावः । सिद्धांतमनुसृत्याह शक्यतावच्छेदकइ

ति शक्तिसत्त्वेपीत्यपि कारेणात्र शक्तेर्वोधोपयोगित्वाभावे तत्र शक्तिकल्पनमेवानुचितमित्यस्वरस एम॰

सूचितः । तस्याः । शक्तेः । तद्बोधे । शक्यतावच्छेदकबोधे विना लक्षणामिति अयंभावः शक्तिग्रहे हि १०

सवंधग्रहविषयासंवंधिस्मारकः स्वपदवच्छेदेन संवंधिनिगृह्यते तत्प्रकारेण संवंधिनं स्मारयति
न च निर्विकल्पकोपस्थिते शक्तिग्रहः। तथा च गोत्वप्रकारेण संवंधिग्रह इति तत्प्रकारेणैव गोः स्मृति
रिति न तत्र शक्तेरुपयोगितेति। न च स्मात्पदादयमर्थो वोद्धव्य इतीश्वरेच्छा विशिष्य शक्तिः तस्या गो
त्वविषयतासत्वात् गोत्वे शक्तिरेव विनिगमनाविरहयुक्तेः। अतिरिक्तत्वेपि शक्तिज्ञानस्यैव गोत्वविः
शिष्टस्मृतित्वं जन्यतावच्छेदकमवश्यं वाच्यं तथा च ज्ञानग्राहकताप्रयोजकप्रयुक्तविषयग्राहकता
कत्वमस्तु तमेव प्रमापदे पीत्यत आह भट्टमत इति यद्वा पदाद्विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या वाधकं
विना विशिष्ट एव शक्तिरूपे पते शक्यसंयोगादिरूपलक्षणापास्तीरत्वे वाधावगत्या तत्र लक्ष्यताव
च्छेदकत्वमेव भाननियामकमन्यत्तु विशेषणांशे शक्तेरेतेवौधकत्वेन किंचिद्बाधकमिति सिद्धां
तिमतेनेदं हूषणमत आह भट्टमत इति असंभवात् ज्ञानग्राहकताप्रयोजकप्रयुक्तविषयग्राहक
ताया असंभवात् तदेवाह ज्ञाततेति ज्ञाततालिंगकत्वमिति ज्ञाततालिंगं लिंगविधयाघटकं यस्यां
सामग्र्यां तत्वमित्यर्थः। तेनानुमितिनिष्ठधर्मपरत्वेऽनुमितिप्रयोजकत्वानुपपत्तिरनुमितिसामग्र्या
इत्याद्युपदर्शितदोषानुपपत्तिश्च न भवतीति मंतव्यं। प्रयोजकं ज्ञानविषयग्रहयोरितिशेषः। अभि

प्र·म· चारोऽतीति ज्ञाततालिंगं विनापि घटेच्छादिरूपलिंगेनापि ज्ञानविषयग्राहसंभवादिति व्यतिरेकव्य
११ भिचारइत्यर्थः ॥ ननु ज्ञानानुमितिसामान्ये ज्ञाततायाव्यभिचारेपि ज्ञाततालिंगकानुमितौ न व्य
॥ भिचारइत्यतआह ज्ञाततामात्रेणेति तथा च तस्य ज्ञानग्राहकतावच्छेदकत्वसंभवेपि न विषयग्रा
हकतावच्छेदकत्वमिति भावः ॥ मात्रपदेन विषयव्यवच्छेदः ॥ ननु ज्ञाततारूपलिंगस्यापि स्वभावोय
ज्ञानं विषय[illegible] नियंत्रितमेव गमयतीति तत्र व्यभिचारइत्यतआह विशेषस्येति तथा च स्वभावेति विषय
नियंत्रितज्ञानग्राहकतायां स्वभावइत्यर्थः केचित्तु ज्ञाततामात्रेण ज्ञानमात्रानुमानसंभवात् विशे
षस्य ज्ञाततारूपस्य स्वभावकल्पनायां मानाभावाच्चेत्येकं ग्रंथं कृत्वा व्याचख्युः । वस्तुतस्तु ज्ञाततामा कुः
त्रेण ज्ञानमात्रानुमानसंभवेपि स्ववृत्तिवर्त्तमानज्ञानजनितज्ञाततविशेषस्य तथा स्वभावोभविष्य
विशेषस्येति· तीत्यतआह ज्ञाततविशेषत्वेनेति तथा च समिच्छाघटज्ञानजन्याइत्यनुमितावपि व्यापकताव तावच्छेदक
च्छेदकत्वं घटज्ञानयोर्ग्रहे तत्र मितितया प्रामाण्याग्रहाद्बाधः ॥ यदि च तत्र ज्ञानस्य ग्रहे व्यापकत्वं घट
स्य ग्रहे तदवच्छेदकत्वं तत्र मितित्वेनैकमुभयग्रहे तत्र मितिर्वाच्यो निरस्यते । तदा ज्ञाततविशेषत्वेन ज्ञान एम०
विशेषजन्यत्वानुमानेपि नैकमुभयग्रहप्रयोजकमिति भट्टमतापरिग्रहः ननु भवतोऽनुव्यवसायेय ११

थाद्यघटविशेष्यकत्वादिकमनुपस्थितमेव प्रकारीभूय भासते तथा भट्टमते स्ववृत्तिवर्त्तमानज्ञान
जनितज्ञाततालिंगकानुमितावपि तदनुमितिरनुभवसाध्यतुल्यत्वात् । तथाच ज्ञाततामात्रेण
ज्ञान ज्ञानमात्रानुमानसंभवेपि स्ववृत्तिवर्त्तमानज्ञानजनितज्ञाततालिंगकानुमितौ तथा नियमो न भविष्यती
ति तादृशज्ञाततात्वविशेषेण ज्ञानमात्रानुमानमसिद्धमेवेति तादृशज्ञाततालिंगकसामग्रीत्वमेवोभ
पूर्वेति ज्ञा दि यग्रहप्रयोजकं भविष्यतीत्यत आह तदादिपदेनेत्यत्र दादिपरिग्रहः । प्रकरणवशात् घटज्ञानो
पस्थापकेनेत्यन्वयः । ननु तदादिपदस्य प्राचां मते बुद्धिस्थत्वेन बोधकत्वान्न विषयोपरक्तज्ञान-
ग्राहकत्वमत आह यदात्तेरणलक्षणया वेति ननु घटज्ञाने लक्षणायां घटस्य लक्ष्यतावच्छेदक
तयाभानेन तु लक्षणया लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणाभावादत आह आधुनिकेति । आधुनिकस्येच्छा
दिरूपस्य विषयतासंबंधेनोभयत्र सत्वात् तद्वत्त्वादेव ज्ञानविषययोः उपस्थितिरिति भावः । यत्तु भो
गपदस्य सुखदुःखसाक्षात्कारवाचितया तदाद्यये वसुखत्ववति सुखत्वप्रकारकत्वादौ वा वृत्ति
का तन्न ज्ञानत्वरूपेण ज्ञानग्राहकताविवक्षणेनापि तन्निरासात् । भोगपदस्य साक्षात्कारत्वेन ज्ञानग्रा
हकतया ज्ञानत्वरूपेण तदुपस्थापकत्वाभावात् एतेन विषयग्राहकत्वाव्याप्तज्ञानग्राहकताक

तदादिपदात्प्रामाण्याग्रहेण। तज्ज्ञानेति घटज्ञानं प्रमेयं पटज्ञानं च प्रमेत्याकारकसमूहालंबनयटज्ञा = संसर्गस्य सत्वं
नप्रामाण्यग्राहकेण शब्दादिनाघटज्ञानप्रामाण्यग्रहादवधारणापि घटज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वे
नभट्टाभ्युपगतत्वात्तद्व्युदासः। भट्टमतसिद्धमिति गुरुमतसिद्धभिन्नत्वे मिश्रमतसि द्धभिन्नत्वे
चाकृते घटज्ञानजन्यज्ञाततावान् घट इत्याकारकघटज्ञानोपनीतभानात्मकज्ञातता लौकिकप्रत्य
क्षसामग्र्या गुरुमिश्राभ्यामनभ्युपगततया भट्टमते घटज्ञानादिग्राहिकयाऽप्रामाण्याग्रहादव कथा
इतितन्नोक्तं वस्तुतस्तु पदार्जन्यपदार्थज्ञानकारणतावादिभट्टमते यदाभावेपि घटज्ञानास्ति
त्वादीनां प्रकारांतरेणोपस्थितो यथ्यतः श्वेतमारूप इत्यादिन्याये न घटज्ञानमस्तीति गुरुमिश्रा
नभ्युपगतोभवत्यन्वयबोधः तथाचतादृशगुर्वादिमतसिद्धभिन्नत्वेकृते तत्सामग्रीमादाय भट्टम
ते बाध इतितन्नोक्तं अयं घट इत्यादीति साम ग्याश्चक्षुर्घटसंनिकर्षादेरित्यर्थः। विशिष्टव्यतिरे
कस्येति तस्य भट्टेन ज्ञानग्राहकतानभ्युपगमात् विशिष्टव्यतिरेक इति भावः। यद्यपि घटज्ञान
वान् घटे छावत्वादित्यनुमानं ज्ञानग्राहकत्वेन प्रामाण्यग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धं गुरुमते तस्या प्राम॰
पि प्रामाण्यग्राहकत्वान्न तेत्साधारणं तथाप्ययं घट इत्यादिज्ञानजनकसामग्रीसाधारण्येनैव तन्म १२

।गं६ शसामग्रीवाप यस्य तस्वंग रुहतेनास्ति प्रेरित्यर्थः —

मिश्रमते तादृशसामग्र्याप्रामाण्याग्रहे विबाध इत्यर्थः ७५

तस्याप्रामाण्यं न हि यावती सामग्री प्रामाण्य ग्राहिका तावत्या माद्यायैव विप्रतिपत्तिरिति नियमो मानाभा
वादिति भावः यज्ज्ञानं भट्टेनाभ्युपेतं तत्सामग्र्यपि तज्ज्ञानसामग्रीत्वेन भट्टाभ्युपगतैव यच्च ज्ञानं भट्टान
भ्युपगतं तत्सामग्र्यपि भट्टानभ्युपगता तेन ज्ञानविषयो घट इति ज्ञानविषयकोपनीतभानात्म
कप्रत्यक्षजनकसामग्र्या घटत्वनिष्ठसंयुक्तसमवायात्मककारणघटिताया भट्टेन समवायानंगीकर्त्रा
ऽनभ्युपगमेपि न क्षतिः ज्ञानविषयो घट इति प्रत्यक्षस्य भट्टाभ्युपगतत्वेन तत्सामग्रीत्वेन तत्सामग्रीभ
ट्टाभ्युपगतैव ज्ञानीयत्वौ किं कप्रत्यक्षस्य भट्टानभ्युपगतत्वेन तत्सामग्र्या अपि तथात्वेन तदनभ्युपगतत्व
त्वात्तन्मिश्रमतासंग्रह इति ज्ञातताप्रत्यक्षेतितस्याः प्रामाण्यग्राहकत्वेन भट्टाभ्युपगमेपि तज्ज्ञानग्राह
कत्वाभावेन विशिष्टव्यतिरेकसत्वादिति भावः ननु घटसामग्र्या अपि तथात्वात्तद्वारणाय तदिति कथं
नोक्तमिति चेन्न यावत्वस्य ग्रहविशेषणत्वेन तज्जन्यग्रहाप्रसिद्धेरेव तद्दोषाभावादिति नंव घटज्ञानप्रा
माण्याग्राहकत्वे न ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धं यत्तदन्यत्वस्य पटीयस्त्वप्रकाशसामग्र्यां घटज्ञानानुव्य
वसायसामग्र्यां च सत्वात्तेन घटज्ञानादिप्रामाण्याग्रहान्मिश्रमते बाध इति ज्ञानग्राहके यत्र ज्ञानप
दस्य तत्प्रामाण्याश्रयीभूतज्ञानपरत्वाव्यकत्वे तत्रैव व्याहतिसत्वात् ज्ञाततापर्यंतानुधावनमफ

सामग्र्यांविशे

४ तादृशशाब्दानुव्यवसायसामग्र्या घटत्ववत्प्रकारकविशेष्यतयांशे प्रामाण्यग्राहकत्वं न स्यं भवतीत्यभिप्रायः ॥

प्र·भ· १२ 13

६ प्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च भट्टमतसिद्धप्रामाण्यग्राहकतद्भिन्नत्वे सतीति तज्ज्ञानग्राहकविषयकानुग्रहजनकमित्याव ६
लमिति वाच्यं तत्र प्रामाण्यघटकतत्प्रकारकत्वांशप्रत्यक्षमेवोपादीयतां किं ज्ञानपर्यंतानुधावनेनेत्याक्षेपे
ज्ञातताप्रत्यक्षमादायैव बाधसंभवात् गुरुमतसिद्धभिन्नत्वस्य निवेशो च घटज्ञानजन्यज्ञातता वान् २
घट इति ज्ञानोपनीतभानात्मकज्ञातताप्रत्यक्षमादाय भट्टमते बाध इत्येतत्स्वरूपं च ज्ञानार्थं च। अतएव दृशी
प्याग्राहकत्वमपि नोक्तमिति। न चैवं घटज्ञानमिति शाब्दबोधानुव्यवसायसामग्र्यास्तादृशभट्टमतसि साय
द्धभिन्नायाः शाब्दबोधविषयीभूतघटज्ञातग्राहकत्वात्तया च घटज्ञानप्रामाण्यग्रहात्मिश्रमते बा
धः एवं पूर्वमप्रामाण्योपनीतभानात्मकानुव्यवसायसामग्र्या अपि प्रामाण्यग्राहकत्वेन ग्राहकत्वे
न च भट्टमतसिद्धपतद्भिन्नत्वात् तया च घटज्ञानप्रामाण्यग्रहाद्बाधः अत्रोच्यते तज्ज्ञानप्रामाण्येति सामग्री
तद्ग्राह्यत्वमित्यर्थः घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधानुव्यवसायसामग्र्यास्तु भट्टमतसिद्धतादृशसामग्रीजन्य
शाब्दबोधविषयकानुव्यवसायात्मकग्रहजनकत्वेन तद्भिन्नत्वाभावान्न तमादाय बाधः। न च त्वापनये
घटज्ञानानुव्यवसायस्याऽपि ज्ञानत्वादिसामान्यलक्षणया तादृशशाब्दबोधादिविषयकत्वात्तज्जनक
सामग्र्यास्तद्विशेषणेनैव वारणे प्रामाण्यानुमितिसामग्रीमात्रस्य तादृशविशेषणद्वयेन संग्रहीतत्वात् राम०
तद्ग्राह्यत्वाभावरूपनिवेशसाधने [illegible] बाध इति वाच्यं व्यवसायोत्तरप्राथमिकज्ञानस्य ज्ञानत्वांशेऽपि १२

एतत्सन्नौका मामा

कल्पकस्य सामान्यलक्षणाद्यज्ञत्वेन तत्सामग्र्या अपि तादृशविशेषणाद्ययोपगृहीतया वदं तर्गा तत्तया
तद्ग्राह्यत्वाभावेनैव निषेधसाधनेऽबाधात् तद्ग्राह्यताया एव परैरंगीकृतत्वेन तन्निषेधे सिद्धसाधनावका
शात् । अत एव व्यवसायानंतरोत्पन्नज्ञानमेव मिश्राणां प्रामाण्यग्राहकमिति वक्ष्यति अप्रामाण्योपनी
तभानात्मकसामग्र्यास्तु वा पग्रहाभावेनैवाप्रामाण्यग्रहाभावेनापि तादृशग्रहे विशेषणोतन्निरासरू
तिसारं यद्वा व्यवसायप्रकारावच्छिन्नविशेष्यताकत्वमेवानुव्यवसाये भासते । इदं रजतमिति व्यवसायेऽज
तत्वाभाववद्विशेष्यकरजतत्वप्रकारकत्वेन तदनुव्यवसायोऽसंभावित एव नेच घटज्ञानस्य स्वसमान
कालीनत्वादिनासंबंधेन पटज्ञानानुव्यवसायेपत्रोपनयवशाद्ज्ञानं तत्र तादृशघटज्ञानोपनीतभाना
त्मकपटज्ञानानुव्यवसायसामग्र्या अपि तादृशत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नत्वात् घटज्ञानप्रामाण्यस्य च तद
ग्राह्यत्वान्मिश्रमते बाध इति वाच्यं उपनायकधर्मदर्शनादिसहकारिविरहेण तदानीं तादृशोपनी
तभानाभावात् तदपेक्षायां च व्यवसायस्य प्रापश्णोनाशेनानुव्यवसायासंभवात् यदि चानागतव्यव
सायेऽउपनायकधर्मदर्शनादिवशात्तादृशोपनीतभानात्मकानुव्यवसायसंभवस्तदा तादृशोपनीतभा
नत्वेन तादृशानुव्यवसायस्यापि भट्टाभ्युपगतत्वात् तत्सामग्र्या च तत्प्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहक

प्र॰ भ॰ त्वेन भदाभ्युपगतैवेति न तमादाय बाधः स्वसमानविषयत्वप्रत्यासत्त्या ज्ञानविषयकज्ञानजन्यं प
१४ त्तदन्यत्वेन तादृशाग्रहविशेषणात्तन्न तादृशोपनीतभानमादाय दोषः कस्यापि कश्चित् वस्तुतस्तु सर्सं
वैषयिकपदार्थसाक्षात्कारस्य संबंधितावच्छेदकरूपेण संबंधिविषयत्वनियमात् प्रत्यभिज्ञायां तत्ताविशि
15 म ष्टेदंताविशिष्टयोरभेदानुवाद्ये ज्ञानसंयोगादेरभावस्य च साक्षात्कार एवंपरं विषयसंबंधिप्रतियोगि
नां प्रत्यभिज्ञायां च तत्ताभाः ऽपनमवश्यं ज्ञानं इदं रजतमिति भ्रमस्थले तु स्वसन्निकृष्टस्य रजतस्य दोषा त्र
एवं विषयबाधभ्रमकालीनानुव्यवसाय ज्ञानं न तदुपनमवाश्यादिति तेषां राद्धांतः। अतो न्यत्रोप
नीतभानस्यैतैरंगीकारात् न घटज्ञानाद्युपनीतभानमादाय कोपि दोषः। अत एव विषयबाधभ्रमकाली
नानुव्यवसायमादाय बाधो दीधितिकृतोक्तो न त्वप्रमात्वानुव्यवसायमादायेति दिक् परे तु ज्ञानविषयक
ज्ञानजन्यमदनुमितिभिन्नं तदन्यत्वेन तादृशाग्रहविशेषणात्तादृशशाब्दबोधमादाय बाधः। ज्ञातता
लिंगकानुमितेर्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वाद्दमतसंग्रहाय भिन्नांतं अच घटज्ञानमिति शाब्दबोधस्ये
तद्विशेषणेनैव वारणे घटज्ञानवान् घटे घटवत्वादित्यनुमानवारणाय तज्ज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वेनेत्या रा॰म॰
दिविवक्षितत्वात् बाधभ्रमेति प्रमारूपबाधे क्षीकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानग्राहकत्वमेव न संभवतीति १४

भ्रमपर्य्यतानुसरणं रजते नेदं रजतमिति ज्ञानकाली नेदं रजततया ज्ञानाभीत्याद्यनुव्यवसायेन रजते
रजतत्वप्रकारक त्वरूपप्रामाण्याग्रहादिति गुरुमते तु नेदं रजतमिति ग्रहणस्मरणात्मकबाधोत्तरमा
विनइदं रजतमिति स्वप्रकाशस्यप्रामाण्यग्राहकत्वमस्त्येव। विशेष्यकत्वग्रहं प्रति बाधग्रहस्याविरोधि
त्वात्· रजतत्वे श्रिष्यावगाहित्वस्य च भित्ते द्विपजन्यत्वादिनाऽवश्याभ्युपेयत्वात्· तदभावे प्रामाण्या
अप्रज्ञानग्राहकत्वस्याभावादेव बाधाभावात्तन्नोक्तमिति तदापि। बाधभ्रमकालेपि। तद्ग्रहः। प्रामाण्य
प्रति ग्रहः· नेदं रजतमिति बाधस्य इदं रजतमिति ज्ञानं प्रतिबंधकतयाऽधिकरणतावच्छेदकाभिश्रितरजतत्व
वत् विशेष्यकत्वग्रहस्याप्रतिबंधकत्वादिति भावः रजते रजतभेदग्रहे केनापि प्रकारेण तत्र न रजतत्व
ग्रह इति समानविषयत्वेन विरोधित्ववादिनां मतेनाह बाधग्रहाभावेनेति विशेषणत्वाद्दृश्यसामग्र्या
स्तज्ज्ञान्यग्रहस्य चेति शेषः· तेन यत्र सामग्रीकाले तज्ज्ञान्यग्रहकाले [redacted] वा बाधग्रहस्तत्र
प्रामाण्यग्रहाभावेपि न क्षतिः· ननु बाधग्रहोपदि रजते नेदं रजतमिति ग्रहस्तदा गुरुमतेऽप्रसिद्धिः
पथगृहीतासंसर्गकरजतभेदस्मृतिस्तदामिश्रादिमतासंग्रहः। एवं यत्र बाधग्रह एव न जातः तत्काले
ऽनुव्यवसायो वा तदा तद्विशेषणमनुचितमित्यत आह रीतिरिति ऽस्त्वेवेति अप्रामाण्याग्राहकेत्य

प्र·म·
१५ क
15
त्रेव[blot]वाधव्यवहारजनकत्वेन रूपेण वाधग्रहरूपादेयः यत्र चानुव्यवसायकाले तद्ग्रहो न जातः तत्र
तद्विशेषणांशे देयमिति भावः। ओदनकामेन कर्त्तव्यः पाक इत्यादौ ओदनसाधनत्वस्यैव योग्यतावच्छे
दकतया ओदनसाधनं पाकम् ओदनकामः कर्त्तव्य इत्याकारको बोधः। तस्य गुरुनये स्वप्रकाशतया
ओदनसाधनत्ववतीत्यादिप्रामाण्यग्रहानुरोधान्न बाधस्य संभव इति बोधपर्यन्तानुधावनं यद्यप्यो
दनसाधनत्वप्रकारकज्ञानज्ञाने ओदनसाधनत्वेनौदनसाधनस्यापि विषयत्वे गुरुनये स्वप्रकार
शतया ओदनसाधनत्ववतीत्यस्य ग्रहसंभवेन बाधासंभवः। तथापि साधनत्वमखंडमेवेति तत्प्रकारका
त्वेन ज्ञानस्याभा[blot]नेपि न साधनत्वेन रूपेण साधनस्य ज्ञानमित्याशयेनेदमिति कश्चित्। वस्तुतस्तु तद्वन्मुख्य
विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वमेव प्रामाण्यं ग्राह्यं तच्चाश्रय[blot]ग्राह्यत्वेन गुरुभिरभ्युपगतं ओदनसाधन
त्वप्रकारकज्ञानस्य योग्यतावच्छेदकस्याभाने ओदनसाधनस्य मुख्यविशेष्यतया न भानमिति तादृशशा
ब्दबोधस्य निरुक्तप्रामाण्याश्रयत्वाभावात् न गुरुमते तत्प्रामाण्यग्रहः। अत एव घटज्ञानमिति शाब्दबो
धेनापि घटत्ववतीत्यादेरविषयीकरणात्। मतत्रयेपि बाध इति विवक्षान्तरानुसरणं सर्वतान्त्रिकानु एम०
मतं अन्यथा तस्यापि विशेषणांशे घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्याश्रयत्वेन स्वप्रकाशतया च तद्ग्रहकत्वेन १५

वाधासंभवात्। अत एव नीलं दधि पुरुषस्त्वत्र नीलं दधि ततया पुरुषं ज्ञानामीत्येव स्वप्रकाशकारः।
शब्दादनुपस्थितस्येति भट्टमतसिद्धभिन्नत्वरक्षार्थे। प्रामाण्याग्रहादोदनत्ववतीत्यादिप्रामाण्याग्रहा
त्। अनभ्युपगमादिति तथा च तादृशत्वेन भट्टमताभ्युपगतं पत्ततद्भिन्नत्वमस्त्येवेति भावः। भट्टेन शब्दा
दनुपस्थितस्येत्यनेन भट्टमते साधनताज्ञानाग्राहकत्वं तत्स्य लभ्यते अत एव न तत्ज्ञानग्राहकत्वम् अनए
वतादृशभट्टमतसिद्धभिन्नत्वमित्याशयं फर्वे यक्षपितुर्मञ्चानोदर्शयति तदग्रहे पीति ओदनसाधन। इत्यपि सम्भवमितिशेषः
त्वज्ञानाग्रहेपीत्यर्थः। न ज्ञानाग्राहकत्वमिति तादृशशब्दस्येति शेषः। तथा चोदनकामकर्त्तव्यताकबोधा
त्मकज्ञानग्राहकत्वाच्च न तादृशभिन्नत्वमिति न बाधः। एवं पक्षी आशयं प्रकाशयति शब्दाजन्येति का
म्यसाधनताज्ञानेति। काम्यसाधनताज्ञानज्ञानेत्येव पाठः। काम्यसाधनताज्ञानेति पाठे काम्यसाधनता
ज्ञानज्ञानेपि तत्सत्वात्तथोक्तं। भट्टमतेपि शाब्दबोधस्यान्वयितावच्छेदकविषमत्वनैयत्येन पदजन्य
व स्यान्वयितावच्छेदकज्ञानस्य शाब्दबोधजननकतया पदाजन्यतज्ञानस्य शाब्दसामग्र्यामप्रवेशानभ्युप
गमात् इत्यर्थः। तथा च भट्टमतसिद्धभिन्नत्वं तादृशसामग्र्यामक्षतमेवेति तत्प्रामाण्यासहात् बाध इति
भावः। सा च योग्यता च तेषां गुरूणां भट्टानां च तदनुप्रवेशः। योग्यतावच्छेदकविषयत्वं। तथा च पदाज
न्यान्वयितावच्छेदकज्ञानघटितशाब्दसामग्र्या अपि प्रामाण्याग्राहकत्वेन ओदनकामकर्त्तव्यताबोधरूप

प्र॰म॰टी॰ ज्ञानग्राहकत्वेन च भट्टमतसिद्धत्वात् तद्भिन्नत्वाभावादोदनसाधनता ज्ञानग्राहकत्वाभावाच्च न गुरुमते
१६ बाध इति भावः। पदादुपस्थितस्यैकविशेषबाधे विशेषान्तररूपस्य वा योग्यतावच्छेदकस्यापि शाब्दा
नुप्रवेशादाह नियत इति ननु एवं स्वर्गकामकर्तव्यताबोधविषयत्वरूपनियोज्यत्वान्वयबोधे स्वर्ग
16 साधनताज्ञानरूपयोग्यतावच्छेदकानुप्रवेशोपि नियतस्तत्कथमेतन्न भवेदत आह नियोज्येति ननु घटे
न जलमाहरेत्यादौ छिद्रेतरत्वप्रकारकत्वेन कथमन्वयानुभव इत्यत आह क्वचिदिति एकविशेषेऽ
ति एकविशेषस्य। छिद्रेतरघटभिन्नस्य बाधे जलाहरणकारणतायां बाधनिश्चये शाब्दसामग्र्या। घ
टशाब्दसामग्र्याः विशेषान्तरेति छिद्रेतरघटत्वप्रकारकेत्यर्थः। न चैवं यत्रैकविशेषबाधादोदनसा
धनताज्ञानविषयपाकान्वयबोधस्तत्र तादृशसामग्र्या भट्टेनानभ्युपगमात् बाध इति वाच्यं एकविशेष
बाधेऽपरविशेषबोधजनने शाब्दसामग्रीत्वाभाव्यवलेन शाब्दानुपस्थितस्याप्यर्थस्य भट्टेनापि शाब्दबो
धप्रवेशाभ्युपगमात् इति योग्यताज्ञानविषयैव शब्दाजन्या ओदनसाधनताज्ञानघटितायाः शाब्दसा
मग्र्या अभ्युपगमाद्वा। स्वर्गकामेति। कार्यविशेष्यकप्रथमान्वयबोधस्यैवाकारोयं अनभ्युपगमा[त्]
दिति तन्मते शाब्द भावनाया एव लिङर्थत्वेन नियोज्यान्वयबोधस्याप्येवं वाच्यत्वस्य चेतेनानभ्युपग प्रम॰
मादिति तदुक्तं अभिधांभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचर इति। त १६

तथा च तादृशत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नत्वं वर्त्तत एव तादृशसामग्र्या इति बाध इति भावः ननु घटेन ज्ञातमा
हरेत्यादौ ज्ञानविषयत्वरूपेण घटे तात्पर्यसत्त्वे पदजन्यतदुपस्थितिं विना ज्ञानविषयेण घटेन ज्ञातमाह
रेति शाब्दबोधो भवति तत्र योग्यतावच्छेदकविधयापि ज्ञानविषयत्वभानं शाब्दबोधकारणत्वेन न भट्टैर
भ्युपेयं । छिद्रेतरत्वस्यैव योग्यतावच्छेदकत्वात् तथा च ज्ञानग्राहकत्वेन प्रामाण्यग्राहकत्वेन च भट्टमतसि
द्धत्वं तादृशसामग्र्यां न वर्त्तत एव । तथा च प्रामाण्य ग्रहाद्बाधः । एवं यत्रास्तीति शब्दश्रवणे घटज्ञानरूपा
र्थाध्याहारवत्त्वात् घटज्ञानमस्तीति शाब्दधीस्तत्रापि बाध एवेति चेन्न तज्ज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञा
नग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धत्वस्य तदुभयरूपेण भट्टमतप्रमितार्थकत्वात् उपदर्शितोभयस्थले तथा॰ ना
विशेषशाब्दसामग्रीद्वयस्य भट्टानंगीकर्त्तव्येपि तज्ज्ञानप्रामाण्यादिघटितधर्मद्वयस्य ज्ञानस्य तत्र भट्टम
ते प्रमात्वेन तत्र तादृश भट्टमतप्रमितभिन्नत्वाभावात् एवं यागविषयकं कार्यमिति वेदजन्यज्ञानं गुणः
गुणत्वादित्यनुमानस्य भट्टमते प्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च प्रमितत्वेन तद्भिन्नत्वाभावा
देव बाधाभावात् न हि तादृशानुमानं भट्टमते भ्रमरूपानुमितिजनकमिति तदनुमाने भ्रमरूपानु॰
मितिजनकत्वज्ञानमपि भ्रम इति न किंचिदेतत् तादृशोभयवत्त्वेन गुरुमतप्रमितभिन्नत्वेन तु सामग्री

भ.टी.
१७
17

नविशेषणीया ज्ञानजन्यज्ञातताप्रत्यक्षादिसामग्र्या गुरुमतेऽप्रसिद्धत्वेनतत्र तथाप्रमापाऽभावेन
तादृशप्रमितभिन्नत्वस्यसत्वात्. तादृशसामग्रीमादायभट्टमतेवाधवारणसंभवात्. भट्टमतासिद्ध.
भट्टानभ्युपगतज्ञानग्राहकतापक्षः शाब्दानुमितिस्मृतिसामग्र्यास्तद्भिन्नत्वेनचेत्यर्थः अत्रभट्टम
तसिद्धज्ञानग्राहकताकेत्युक्तेगुरुमिश्रमतासंग्रहः।व्यवसायानुव्यवसायजनकसामग्र्या भट्टैर्ज्ञानग्रा
हकत्वेनानभ्युपगमात्. अतोनजन्यगर्भता: तदर्थमेवशाब्दादिपदमपि, उभयत्रप्रत्यक्षसामग्र्याः
अपिभट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकशाब्दादिसामग्रीभिन्नत्वेनतामादायगुरुमतसंग्रहः एवंपूर्वोक्ति
ज्ञानविषयेणघटेनजलमाहरेत्यादिशाब्दसामग्रीतादृशज्ञानग्राहकैवेतितामादायनवाधः। अत्रभ
ट्टमतासिद्धशाब्दादिसामग्रीभिन्नत्वोक्तौभट्टमतापरिग्रहः. भट्टमतासिद्धशाब्दसामग्र्याभट्टमतेऽ
प्रसिद्धत्वेनतद्भिन्नसामग्र्याअप्रसिद्धेः ~~भट्टमतासिद्धतत्तद्विषयग्राहकताकशाब्दादिस्मृतिसामग्री~~
~~प्रसिद्धत्वेनतद्भिन्नसामग्र्याअप्रसिद्धेः~~ भट्टमतासिद्धतत्तद्विषयग्राहकताकशाब्दादिस्मृतिसामग्री
भिन्नत्वोक्तौतुयत्रघटवद्भूतलमितिशाब्दबोधोत्तरकालीनघटज्ञानविषयत्वमन्वयितावच्छेदकंतत्र प्रम०
पदाजन्यतज्ञानसत्वेपिगुरुणातत्तद्विषयकशाब्दांशीकारात्तत्सामग्र्याघटरूपविषयग्राहकत्वेनभ १७

द्दमतासिद्धग्राह्यग्राहकताकशाब्दसामग्रीभिन्नत्वात् तथा च प्रामाण्यग्रहाद्रूपमते बाधः स्यादतो ज्ञा
नग्राहकताकेति अनुमितिस्मृत्योरुपादानं च यागादिविषयकं कार्यमिति वेदजन्यं ज्ञानं गुणादिति
अनुमितिसामग्री तन्मूलकस्मृतिसामग्र्या भट्टमते ज्ञानग्राहकत्वाभावमभ्युपगम्य तादृशानुमि
तिस्मृतिसामग्री ग्राह्यत्वाभावेन वा ध्रुवा रणाय । अत एवान्यथाख्यातिवादिनो भट्टस्य तादृशानुमि
तिस्मृतिसामग्र्या अपि ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमात् तादृशभट्टमतसिद्धभिन्नत्वमस्तीति तेनाप्यवा
रणोक्ष्यर्थं तदुभयोपादानं इति दिदिति धामकाश्चिदित्यन्तेनास्वरसोद्भावितः अन्नतिप्रयोजकत
या ग्राहकत्वभागं दूरीकृत्य लघु साध्यमूलं यथा विरुद्धमेहेतत्प्रामाण्यविषयत्वेनेति प्रत्येकद्
त्वव्यावृत्तिः एवं च तत् विशिष्टेति बाधभ्रमकालीनानुव्यवसायवारणाय तादृशबाधाभावविशि
मू ष्ट इत्यर्थः अविशिष्टोवेति वाकारोवधिष्ठितविकल्पार्थः तथा च यत्र बाधभ्रमकालेऽनुव्यवसायो न
त जातः तत्रैव द्वित्रिक्षणानन्तरेयमिति भावः ननु नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ क्रियासंगतत्वकारस्यान्व
यितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनायोगव्यवच्छेदस्य बोधकत्वात् प्रकृते पि प्रामाण्यस्याश्रयग्राह
केणागस्वतरत्वेत्यत्र स्वाश्रयग्राहकत्वसामानाधिकरण्येन प्रामाण्यग्राहकत्वायोगव्यवच्छेदो लभ्यते त

म० टी०
१८
18

ध्याचमत्किंचित्स्वाश्रयग्राहकेण प्रामाण्यानुमित्यादौ प्रामाण्यग्राहकत्वस्यान्यापत्तये पिमावात् विषो
सिद्धसाधननिषेधेच बाधः। तथाचस्वाश्रयग्राहकेयावत्वस्यावश्यकत्वात् कथं तत्तस्त्वाभ इत्यत
आह यथाचेति। स्वाश्रयग्राहकेत्यादिग्रंथात् अयमर्थः। स्वाश्रयग्राहकयावदर्थगर्भोऽर्थः। एव
कार्थविवेचन इति। ग्रहणार्थकधातुसमभिव्याहृत एवकारस्य क्रियासंगतस्याप्यन्वयितावच्छेद
कावच्छेदेनबोधजनकत्वमनुभवबलादास्थीयते। ज्ञानं विषयं गृह्णात्येवेतिवत् ज्ञानं रजतं गृ
ह्णात्येवेत्यप्रयोगात्। नचतथापि प्रामाण्यत्वावच्छेदेन स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वायोगव्यवच्छेदए
वप्राप्तो न तु स्वाश्रयग्राहकत्वावच्छेदेन प्रामाण्य ग्राहकत्वायोगव्यवच्छेदवत्वमिति वाच्यं तस्यो
गव्यवच्छेद एव प्राप्तौ न तु स्वाश्रयग्राहकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यग्राहकत्वायोगव्यवच्छेदवत्वमि
ह ति वाच्यं तादृशायोगस्याप्रसिद्ध्या स्वाश्रयग्राहकत्वावच्छेदेनैव लक्षणायोपस्थितस्य प्रामाण्यग्राह
कान्यत्वस्यव्यवच्छेद्यत्वात्। तथाचप्रकृते स्वाश्रयग्राहकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यग्राहकान्यत्व
स्यावच्छेदो लभ्यत इत्यर्थः। तत्र। स्वाश्रयग्राहकेत्यत्र मात्रपदं कृत्स्नार्थकं यावत्प्रामाण्यस्य विष स्म०
यत्वलाभायेत्यर्थः। उक्तक्रमेणैवकारसमभिव्याहारादेव सामञ्जस्ये स्वांतं त्रेण यावत्त्वविशेषण १८

३ अकारग्रहतः पाठः ही
धित्व कृत्स्नप्रतिपत्तमित्याधेण योग्यः

७ मनुचितमित्यत्राखरसः ।ननुं भमवादीत्यनेनयत्किंचिन्मीमांसकनैयायिकोपसंग्रहे गुरुमता
संग्रहः ।व्यवसायजनकसामग्र्याः प्रामाण्यग्राहकत्वस्य भट्टनैयायिकोभयसिद्धत्वात् मीमांस
कत्रयनैयायिकोपसंग्रहे च भट्टेन च समं विवादे भट्टनैयायिकोपग्रहे ग्रोवसामंजस्ये मिश्राद्युपा
न दौमनुचितं एवं मिश्रादिना विवादे भट्टाद्युपादानमपि । एवं ज्ञानविषयोघट इति ज्ञाद्वोधस्य
स्वप्रकाशतया गुरुनये घटत्ववतीत्यादि प्रामाण्यग्राहकस्य तादृशमीमांसकत्रयनैयायिकसि
द्धप्रामाण्यग्राहकभिन्नत्वात् भट्टमिश्रयोर्नयेतेनप्रामाण्यग्रहानमादायबाधः एवं घटज्ञानो
यनीतमानात्मकघटज्ञानात्तुव्यवसायसामग्र्या भट्टगुरुवेनभ्युपगतत्वेनतादृशत्वात्तत्पाचघटज्ञा
नप्रामाण्यग्रहान्मिश्रमतेवाधश्चातत्राह यद्वाययोरितितथाच भट्टेनैव समं विवादे भट्टनैया
यिकोभयं । एवं मिश्रादिवोध्यं तथाचव्यवसायानुव्यवसायज्ञाततालिंगकानुमितयः तदुभयसि
द्धप्रामाण्यग्राहकभिन्नाइतितन्मतसाधारण्यमितिभावः ।अत्रचगुरुणाविनादेव्यवसायजनक
सामग्र्याः प्रामाण्यग्राहकत्वेनैनैयायिकमतसिद्धत्वेपिगुरुमतसिद्धत्वाभावात् तदुभयत्वावमत
सिद्धभिन्नत्वमविकलंइतिनप्रतियोगिकोटौज्ञानग्राहकत्वप्रवेशः नैयायिकासिद्धेति नैयायि

ज्ञाततावाघट॰ [illegible] मते सिद्धत्वेऽपि नैयायिकाभिसिद्धत्वादित्यर्थः ॥१॥

[illegible]

भ॰टी॰ कासिद्धत्वेनैवोभयवादिसिद्धत्वाभावादित्यर्थः ज्ञातताघटितेत्युभयसिद्धतादृशाभिन्नत्वस्याति
१९ स्फुटत्वार्थं। तत्प्रत्यक्षेति। ज्ञातताप्रत्यक्षेत्यर्थः। यदा मिश्रेण गुरूणा वा विवादः तदा ज्ञानग्राहक
१। त्वेनोपादेयं। तज्ज्ञानग्राहकेति ज्ञाततालिंगकपरज्ञानानुमितिसामग्र्या घटज्ञानप्रामाण्यग्रहा
त्तद्घटप्रामाण्याश्रयज्ञानग्राहकत्वं अवश्यं वाच्यं इति विवक्षणीयतदर्थघटितं ऽप्यात्तं ज्ञानं द्व
यमिति ज्ञानग्राहकत्वलक्षणाय ज्ञानपर्यंतानुधावनं अन्यथाख्यातेरनभ्युपगमेन तत्सामग्र्याश्र
पि गुरूणाऽनभ्युपगमात्। सिद्धसाधनमिति इदं च गुरूणा विवादे। भट्टमिश्राभ्यां विवादे तु प्रामा
ण्यग्राहकत्वेन तादृशसामग्र्याः ऽभयवादिसिद्धत्वेनैवेति सिद्धसाधनाद्यप्रसक्तेः तयोरन्यथा
ख्यात्युपगमात्। व्यधिकरणप्रकारकेति व्यधिकरणप्रकारकत्वं तु गुरूणामेवप्रसिद्धमि
४ तिवेदं न्यं ज्ञानं गुणो ज्ञानत्वादित्यनुमानेनापि एवोक्तविवक्षया न दोष इति भावः। एवं ग्राहक
त्वभागमपास्य तत्प्रामाण्याविषयकत्वेन यदुभयवादिसिद्धं तद्भिन्नयावज्ज्ञानग्रहो दूषियोन
वेति एवं निष्कर्षार्थो वक्तव्य इति भावः। तच्चित्यमिति चिंताबीजं च प्रामाण्यग्राहकत्वेन यदाय एम॰
त्। मीमांसकेन विवादस्तन्मतसिद्धं यत्तद्भिन्नत्वेनैव साम्यं तस्येतऽभयवादीतिमर्थः। घटज्ञानविष १९
४ ति॰ दर्शने [illegible] वेति॰ वाधकालीनानुव्यवसायपवारणयवा धर्म्मग्रहाभावो विशेषणं ॥ प्राग्विषयकं त्वर्थमि ॥ ४

१०जन्यतयाप्रामाण्यानुमितेर्नतादृशमाध्य भवः।। भट्टमतेनुद्व्यंज्ञाततांघटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञान १०

योघटइतिव्यवसायसामग्र्यागुरुमतेप्रामाण्यग्राहकत्वात्प्रामाण्यग्राहकत्वेनोभयवादिसिद्ध
भिन्नतयामिश्रमतेभट्टमतेचतेनप्रामाण्यग्रहाद्बाधः प्रत्येकमतोपादानेतुनत्रितयमतसाधारण
णीविप्रतिपत्तिरिति।किंचघटइत्याकारकज्ञानविषयाइतिज्ञानसामग्र्याघटज्ञाततायाघटज्ञानप्रयो
ज्येतिज्ञानसामग्र्यास्तदुभयसिद्धप्रामाण्यग्राहकभिन्नायाः प्रामाण्यग्रहाद्बाधः इत्यादिकंमतव्यं
श्रीरामचंद्रायनमः श्रीः तज्ज्ञानेतियज्ज्ञानेप्रामाण्यग्रहस्तज्ज्ञानसमानाधिकरणत्वेनेत्यर्थः।तथा
चयाद्यप्रामाण्याश्रयीभूतज्ञानविषयकयत्तज्ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानान्यतज्ज्ञानसमानाधिक
रणज्ञानग्राह्यत्वेनेत्यर्थः।याद्यप्रामाण्याश्रयीभूतज्ञानविषयकंतज्ज्ञानसमानाधिकरणंज्ञानंगुरु
मतेव्यवसायएवमिश्रमतेऽनुव्यवसायः भट्टमतेज्ञाततालिंगकानुमितिः तदन्यग्राह्यप्रामाण्य
ण्याश्रयज्ञानसमानाधिकरणस्तएवतद्ग्राह्यत्वात्त्रितयमतसंग्रहः।नैयायिकमतेज्ञानंप्रमेत्यनुमि ३
तौज्ञानस्यपक्षतयातज्ज्ञानविषयकसमानाधिकरणपरामर्शात्मकज्ञानंसाध्यतादृशज्ञाततात्वा
दिधर्मत्यत्रघटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानत्वेनज्ञानांतरेव्यापकत्वंगृहीतं।पक्षधर्मतावलादप
वैज्ञानंभासते।समानप्रकारकत्वेनव्याप्तिज्ञानादीनांतन्मतेकार्यकारणभावादितिनतन्मतासंग्रहः।

तज्ज्ञानविषयकं तदेव तन्निष्ठज्ञानमपि तत्समानाधिकरणं तदेव तज्ज्ञानत्वविशिष्टं केवलान्वयितया समानाधिकरणं

भ॰टी॰ १० 20 नन्वीश्वरज्ञानस्यापि ग्राह्यप्रमा[illegible]स्याप्र पिततया समानाधिकरणं पददाने पि तथैव व्यतिरेकाप्रसिद्धिर
त आह ईश्वरेति तथा चास्मदादिवृत्तिज्ञानमेव त[illegible]ज्ञानत्वेनोपादाय तत्समानाधिकरणं तद्विशे
षणं देयं तत्राखंडाभावतया न वैयर्थ्यं परमते · नैयायिकमते त्वीश्वरज्ञानव्यावर्त्तकमेवा न तत्समा
नाधिकरणं । नग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानसमानाधिकरणं · नच जन्यत्वमेव विशेषणं । मीमांसक
मते व्यावृत्त्यसंभवात् · प्रकृते त्वखंडाभावत्वात् न दोष इति । नाप्रसिद्धिः प्रथमसमानाधिकरणप
दादाने तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यतज्ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानाप्रसिद्धौ तद्वृत्यत्वाभावरूपनि
षेधाप्रसिद्धिः । चरमतत्पदादाने तु तज्ज्ञानसमानाधिकरणं तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यभावज्ञा
नपुरुषांतरीयज्ञानग्राह्यत्वस्य जगद्वृत्तितया व्यतिरेकाप्रसिद्धिरिति । यद्यपि चरमदले तत्पदादा
ने परकीयज्ञानग्राह्यत्वमादाय सिद्धसाधनमपि संभवति · तथापि उभयपदे तत्पदप्रयोजनमक्षि
द्धिवारणमेवेति तथाभिधानादिति । विधिकोटौ सिद्धसाधनं तु न संभवत्येव मीमांसकैरीश्वरानंगी
कारात् । कारणाभावप्रयुक्त इति प्रयुक्तत्वं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वा । समयसंबंधित्वं · विवे राम॰
चितचैतदश्वादालोकसारमंजर्यां । चिंतावीजं तु गुरुमतेऽधिकारणहृद्याभावस्य प्रकृते आत्मरूपस्य च १०

न निरुक्तान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमिति जत्रितयमतसाधारण्यमिति । यथार्थेति अयं यथार्थे
घटज्ञानवान् अयथार्थे घटे घटत्वाद्यथार्थसंस्कारवत्वाद्वा इत्यत्र पूर्वप्रतीतघटज्ञानादीनामयोग्या
हेतुकानुमितिविषयताया बाधकाभावात्पक्षधर्मतावत्वात् तत्कालावच्छिन्नात्मपक्षतायां प्र
पासगौरवं दा... पि घमाणमहं संग्राहकत्वात् तापक्षकानुमानतुल्यतापीत्यभिप्रेत्याह त
त्वादीति । इयमिश्चायथार्थघटज्ञानत्वाद्यघटे घटत्वात् । एवं संस्कारपक्षकानुमितावपि वोध्यं
अनुमितिमिनो सिद्धविशेष्यकत्वतत्त्वभ्रमस्याप्रसिद्धेरजतेतरजततत्त्वप्रकारकेच्छाजनकतायाः सीमासकाभ्यु अनुमितिमिनो
पगतत्वाद्व्यभिचार इत्यतः संस्कारेति यक्षधर्मतावत्वादिति सामान्यलक्षणाधीकारात् । अ
नुमितिविषयीभूतस्यप्रमात्वाश्रयीभूतज्ञानस्य जनकीभूतज्ञानागोचरत्वेन तादृशज्ञानग्राह्य
त्वस्य सत्वादितिभावः । एतच्च घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वाश्रयव्यक्तीः प्रातिस्विकरूपेणोपा
दाय विप्रतिपत्तौ सिद्धसाधनं वोध्यं । यदि च ग्राह्यप्रामाण्याश्रयत्वेन तादृशज्ञानमादाय विप्र
तिपत्तिस्तदा घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वा अप्रज्ञानांतरविषयकस्यव्याप्तिज्ञानस्यजन्यतयानसि अनुमितेरितिशेषः ॥२
द्धसाधनमेत्याह । अयमेति ननु यत्र घटत्वभ्रमे घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वग्राहीत्वाद्घटप्रमायां

म.टी.
२१
(21)

प्रामाण्यग्रहः तत्र घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाश्रयं ज्ञानान्तरजन्यत्वात् सिद्धसाधनमत आह तद्घट ज्ञानविषयक
कस्येति प्रामाण्यघटकस्येत्यर्थः तथा च घटत्ववन्मनस्य प्रामाण्यं घटत्वप्रकारकत्वाश्रयतया तद्विषय घटक.२
कज्ञानजन्यज्ञानग्राह्यत्वात् न सिद्धसाधनमिति भावः ननु घटत्वस्यापि प्रामाण्यघटत्वेन तदाश्रयघ क
ट विषयकज्ञानजन्यत्वादनुव्यवसायस्य सिद्धमतेवाध इत्यत आह तत्प्रकारकत्वेति आदिपदेन
विशेष्यत्वादेः परिग्रहः तथा च घट विशेष्यकत्वं घटत्वप्रकारकत्वं वा विशिष्योपादाय तदाश्रयवि
षयकज्ञानाजन्येति विवक्षितमतो न दोषः। अत्र यद्यपि घटो घटत्ववति घटत्वप्रकारकमिति प्र ३
मानं तं रं अनुमित्यादिना प्रामाण्यग्रहात् सिद्धसाधनतादवस्थ्यं। घटस्य प्रामाण्यघटकतत्प्रकारक
त्वादेरनाश्रयत्वात् तथापि तदाश्रयपदेन तत्प्रकारकज्ञानविषय एव विवक्षितः। तथा च घटत्वप्रका
रकत्वघटविशेष्यकत्वज्ञानविषयो घटः तद्विषयकज्ञानजन्यत्वात् न सिद्धसाधनमिति भावः। व
न स्तुतस्तु प्रामाण्यस्य तद्घटकीभूततत्प्रकारकत्वादेः भाने वश्यं तदाश्रयभानमिति नियमांगीकारेनैव
त तादृशविप्रतिपत्तिरुक्तेति न तं भ्रममूलकानुमित्यादिग्राह्यत्वमादाय सिद्धसाधनं ... त्वलाघवम णम०
ज्ञान भिप्रेत्यैव तद्घटकस्येत्युक्तं। तादृशनियमानभ्युपगमे तत्प्रकारकत्वविषयकज्ञानाजन्येत्याद्येव व २१

त्वप्रकारकज्ञानत्वादित्यत्र व्याप्तिज्ञाने घटत्वप्रकारकज्ञानस्य विषयत्वादिति भावः। ननु सामान्यतः ५८

क्यमतो न पदा कदाचित्तादृशज्ञानविषयत्वस्य केवलान्वयित्वाद्व्यावर्त्तकत्वं तत्कालीनतत्पुरु
षीयतादृशज्ञानत्वोक्तौ च तत्कालीनतत्पुरुषीयाघटेऽनंतप्रवेशगौरवमिति भट्टमतेतितन्मतेद्र
यं ज्ञाततायां घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञानजन्याघटत्ववति घटज्ञानमेव यत्प्रकारकयद्विशेष्य
कज्ञाततात्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानसाध्येति व्याप्तिग्रहसंभवेपि पक्षधर्मतावत्वात् घटज्ञा
नं प्रामाण्यं लाघवादिति न तन्मतासंग्रह इत्यत आह यत्तज्ज्ञामिति प्रकृते धीति तन्मतेपि पटज्ञाने ज्ञा
तो व्याप्तिग्रहसंभवेन सिद्धसाधनस्य वज्रलेपत्वादिति भावः वस्तुतो घटत्वत्वादिकमननुगतमेकं ना
स्तीति तन्मतासंग्रहः सिद्धसाधनं चेति बोध्यं सर्वज्ञा इति तथा च पक्ष एव न सिध्यतीति भावः। तद्वि
तादृशेति। आद्यप्रामाण्याश्रयविषयकसमानाधिकरणज्ञानजन्यत्वेन पूर्वं नैयायिकसिद्धत्वद्वि
न्नसमानाधिकरणात्वत्वम[illegible]र्थः। यथार्थत्वा लिंगकप्रामाण्यानुमितिर्नैयायिके सततदाश्रयप
विषयकज्ञानजन्यत्वेनैवाभ्युपगतात्तैर्विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य जनकत्वाभ्युपगमादि
ति न तया सिद्धसाधनमिति भावः। नैयायिकन्तपद इत्यादि। तथा च नभट्टमतासंग्रह इति भावः। न
न्वेवं नैयायिके इतरा निर्विकल्पकांगीकारात् तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेनैव तेरनुव्यवसाय

भ॰टी॰ स्यांगीकारात् तन्मिश्रमते बाध इत्यत आह व्यवसायेति तथा च निर्विकल्पकस्थलीयमेव ज्ञानं तन्मते प्रा
२२ माण्यग्राहकं तच्च ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेन पक्षे व्याधिकसिद्धं निर्विकल्पकानंतरं ज्ञानं तद्भिन्नमे
वेति न बाधः । यत्र घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाद्युपस्थितौ ज्ञानत्वं निर्विकल्पानंतरं घटत्ववति घ
22 टत्वप्रकारकज्ञानत्वम् अ हत्तस्य ज्ञानत्वविशिष्टविषयकज्ञानाजन्यतया सिद्धसाधनं प्रकारत्ववि
शिष्टज्ञानाजन्यतयेत्युक्तौ निर्विकल्पकस्यापि नि पर्यांशे पि सविकल्पकतया प्रकारत्वविशिष्टज्ञा टि॰४
नतया त जन्यत्वात्तदनुव्यवसायासंग्रह इत्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः । पूर्वोक्तेति । प्रामाण्य
गयघ टकीभूततत्प्रकारकत्वादेराश्रयरूपेत्यर्थः । अत्र चेत ज्ञानविषयेत्यत्र तज्ज्ञानपदार्थो यत्तज्ज्ञान
समानाधिकरणेत्यत्र तज्ज्ञानपदार्थः अस्मदादेः तज्ज्ञानव्यक्तिरेव तेनेश्वरज्ञानादेरपि तत्प्रकारक
त्वाश्रयतया एवोक्तरीत्या न निषेधकोटेर प्रासिद्धिरिति ध्येयं ॥ तेनेति । तथा च घटज्ञानं प्रमेति सा
मान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्य जनकीभूतज्ञाने यत्किंचिद्घटज्ञानप्रामाण्यस्य विषयत्वेन निषेधसाधनेवा न्या॰
ध इति भावः । ननु यत्र घटादौ प्रमात्वप्रकारकज्ञानानंतरं सामान्यलक्षणाजन्यं ज्ञानं तत्र ग्राह्यप्रामा २२
ज्ञानविषयक ण्याश्रयं ज्ञानाजन्यत्वान्निषेधे बाध इति चेन्न । फलीभूतज्ञानप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावज्ज्ञानजन्य

त्वात् तथा च प्रमात्वघटकीभूतप्रकारत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानाजन्यत्वमेव तादृशज्ञानाजन्यत्वपदार्थ इति भावः ॥१

त्वादुक्तज्ञानस्य फलीभूततज्ज्ञाने तादृशत्वेन घटोऽपि भासते। अन्यथा पुनरुक्ता विदं रजतमिति ज्ञानानंतरं
नेदं रजतमिति ज्ञानानंतरं रजतमिति सामान्यलक्षणाजन्यं ज्ञानं स्यादिति चेदपि। न स्मृतिः। न निषेधसाध
नेवाधः। विशेषो सिद्धसाधनं तु नास्तित्वेः सामान्यलक्षणानंगीकारात् इति। तस्मिन् ज्ञान इति। ज्ञाननि
ष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयताशालित्वं इत्यर्थः। अत्र ज्ञाननिष्ठविशेष्यतादेरनतिप्रयोजकतया
गुरुतया च निष्कृष्टार्थः। तादृशेति। घटभिन्नत्वेत्यादि। प्रमेयत्वादिनाशाद्यप्रामाण्यघटकीभूतप्र
कारकत्वादेराश्रयस्य ज्ञानं भवतीति तदपहाय घटभेदो ग हीतः। अत्र च प्रथमं चक्षुषा पट एव घट
भेदं गृहीत्वा तदनंतरं यावद्घटभि न्नगोचरं ज्ञानं तस्य त इति भवति सिद्धसाधनं। तादृशाशाद्यत्ववि
वक्षणे तु तत्प्रसंगासंभावनापि न घटभिन्नमिति सामान्यप्रत्यासत्तिज्ञानजन्यज्ञाने प्रामाण्यस्य विशेष्य
त्वेपि प्रकारत्वाभावात्। सामान्यजन्यज्ञाने सामान्याक्रांतस्यैव विशेष्यत्वादिति भावः। यद्यपि प्रमेय
वदिति सामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने निखिलप्रामाण्यस्यैव प्रकारतया तद्विवक्षणापि तद्दोषतादवस्थ्या
तथापि तादृशज्ञानस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञाने निखिलप्रामाण्यस्यैत्वेन नैयायिकसिद्ध
रा७ त्वात्तद्भिन्नप्रकारत्वाभावरूपनिषेधसाधनेन वाध इति चेदपि। न दो षः। न निषेधसाधनेवाधः। त

१ ननु तर्हि सिद्धिकोटौ उभयमसिद्धत्वं किमर्थमित्यत आह॰ ८

भ॰टी॰ स्मिन्नेवेति। यादृशज्ञानस्य प्रकारत्वं तत्रावश्यं तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वमतोनुज्ञानविषयकज्ञाना
१३ जन्यप्रकारकत्वसंभवः। तज्ज्ञानऽइति। यद्यपि तादृशप्रकारकत्वस्य मीमांसकमते न तज्ज्ञाने सत्वात्त्रोभ
२७ यमते● निषेधप्रसिद्धिः। मीमांसकेन घटं जानामीत्येव तादृशज्ञानांगीकारात्॰ स्वमते च मिश्रमतसा
धारण्यार्थं ज्ञानत्वविशिष्टविवक्षायां तज्ज्ञानविषयकज्ञानत्वविशिष्टज्ञानाजन्यानुव्यवसायेतज्ज्ञान
स्यप्रकारत्वान्न तत्र तदभावरूपसाध्यप्रसिद्धि ऽइति सर्वमसंगतं। अव्याप्तिनिषेधसाधनस्य नैयायि
कीयत यात्त्र मीमांसकप्रसिद्धेरकिंचित्करत्वात्ऽइति नैयायिकमत एव निषेधप्रसिद्धिरपेक्षिता
न परेषामपि तदभावस्यैव साध्यत्वेन प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धिः तेषां व्यवसायानंतरोत्पन्नमे
वज्ञानं मिश्राणां प्रामाण्यग्राहकमिति पक्षावलंबनिव स्वमते तज्ज्ञाने निषेधप्रसिद्धिरविरुद्धा। ता
दृशनिर्विकल्पके तज्ज्ञानस्याप्रकारत्वादिति: तु● ज्ञाने तादृशज्ञानग्राह्यत्वविवक्षणाद्वा तज्ज्ञाने निषे
धप्रसिद्धिः। तज्ज्ञानस्य तादृशज्ञानेनापि आत्मन्येव ग्राह्यत्वान्न तत्रैवेति भावः। विधिप्रसिद्धिरिति। घ
टत्व● प्रकारकत्वाद्याविति उभयविवक्षायां। घटादाविति चरमविवक्षायां। प्रथमविवक्षायां तु घटादेः एम॰
र्ज्ञानेऽग्राह्यत्वादसंभवरावेति ध्येयं। भट्टानामित्यादिलिंगोपहितलैंगिकभानमतमाश्रित्य। यद्यपि १३

ज्ञानभावोत्तरनिर्विकल्पकं प्रामाण्यग्राहकं अनुव्यवसायात्मकं न ज्ञानं मिश्रमयविवक्षायां॰ २

४ नतु स्वरसमसिद्धैतादृशज्ञाते र्थज्ञानाद्यभावादैरित्येति बीजमित्यत आह भट्टैरित्यादि लक्ष्णे ॥ ४

ज्ञानत्वविशिष्टविषयकज्ञानाजन्यत्वेनेत्यर्थः ॥२

ज्ञाततालिंगकानुमितौ ज्ञाततायामत्रप्रकारत्वेपि प्रत्यक्षप्रकारतयापि तत्रसाध्यप्रसिद्धिसंभव
स्तादृशप्रत्यक्षस्यापि नैव्यापिके । तन्नभ्युपगमात् । तथापि प्रामाण्यग्राहक ज्ञानमादाय ज्ञाततायाः
साध्यसमर्थनेपि नभट्टमतासंग्रहः । ज्ञातेदृविषयकज्ञानाजन्यत्वेनेति । विशिष्टवैज्ञानाजन्यत्वेनेत्य
र्थः । भट्टैर्घटमहंजानामीत्येव ज्ञाततालिंगकानुमितौ स्वीकारात् तत्साध्यनैव्यापिके: साक्षात्कारित्वे
नस्वीकारात् · नतु तदजन्यत्वेनेति यथाश्रुते दोषात् · अत्रमिश्रमते तादृशनिर्विकल्पक ग्राह्यत
याकथंचित्प्रकृते साध्यसमर्थनेपि भट्टमतासंग्रहः । ज्ञातालिंगकानुमितेः नैव्यापिकस्यालीकत
याज्ञानलौकिकप्रत्यक्षस्यचभट्टस्यालीकतयानैकं ज्ञानंद्रमयांगीकारविषयइतिभट्टमतासंग्रह
इत्यस्वरसोबोध्यः । अपूर्वेति ॥ एवंप्रतीतघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वेत्यर्थः । पूर्वप्रतीतत्वेतुप्रामा
ण्यज्ञानस्यैवज्ञानविषयत्वान्नबाधइतिभावः । बाधइतिप्रथमविवक्षानुसारेण । तज्ज्ञानेतादृशज्ञान
ग्राह्यत्वस्यतज्ज्ञानवृत्तिपदार्थेष्वेवसत्वात् · तज्ज्ञानावृत्तावेवव्यतिरेकप्रसिद्धिसंभवेतत्प्रामाण्येबाधसंभ
वात् · तादृशप्रकारत्वविवक्षायांतुतादृशज्ञानप्रकारत्वस्यज्ञानगदवृत्तितयाव्यतिरेकाप्रसिद्धिरेवदोषइतिध्ये
यं । स्वग्राह्येतिफलाभजज्ञानग्राह्यप्रामाण्यस्येत्यर्थः । तथाचतादृशंप्रामाण्यं घटत्ववतिघटत्वप्रकारक

= पूर्वप्रतीतेः ४

ज्ञानमात्रग्राहकोति
निर्विकल्पकज्ञानाजन्य
त्वार्थेदृशवृत्ते नार्थ
व्यापिकस्वीकारात
विशिष्टविषयक
विशिष्टज्ञानाजन्य
त्वेस्याविनद्धता
प्रदोषइतिभावः =४

तज्ज्ञानविषयक

एवंप्रतीतघटत्ववतिघट
त्वप्रकारकत्वमित्यर्थः
इतिपाठः ॥

= तज्ज्ञानविषयविषय
व्यतिरिक्तवृत्तिविषयता
ग्राह्यत्वार्थ

म॰टी॰ त्वादिकमपि तदंशे अपघटज्ञानगोचरनिदिध्यासनजन्यत्वेन योगजधर्मजन्यज्ञानस्य निषेधे साध्ये न बा
१४ धइति भावः। यद्विचतत्प्रामाण्यमेव शृंगग्राहिकतयोंदोपविप्रतिपत्तिः क्रियते तदापि न बाध इत्याह पा
२५ । वस्तुतइति। निखिलेति। तथा च योगिज्ञानमात्रवृत्तिप्रामाण्याश्रयस्यापि जन्नकीभूतात्ममननविष षियतपा
यत्वात्तन बाधशंकापीति भावः। नोपादेयमिति। ईश्वरज्ञानस्यानागतविषयत्वेनात एव तद्वारणादि
ति। पश्चपि ज्ञात्वप्रामाण्याश्रयीभूतसमानाधिकरणेत्येश्वरज्ञानमादाय निषेधसाधनेऽप्रसिद्धि
वारणाय तादृशज्ञानं शृंगग्राहिकयैव धर्तव्यं तथा च तादृशज्ञानसमानाधिकरणतादृशज्ञानाजन्य
स्यपरात्मवृत्तिज्ञानस्यानागताविषयस्य विषयत्वान्निषेधे तथैव बाधः। तथाप्यत्राह कीभूतज्ञान
समानाधिकरणप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानाजन्यानागताविषयकज्ञानत्वं विवक्षितं। पर
कीयज्ञानस्यापि स्वसमानाधिकरणतादृशज्ञानजन्यत्वात् न दोष इति बोध्यं। अनागतत्वं तु आह बोध्यं
कीभूतज्ञानापेक्षया बोध्यं। ननु भविष्यदंकुरव्यक्तिघटितप्रामाण्यविधिसाधने बाधः। तत्राह क
स्यज्ञानस्यानागतविषयकत्वेनानागताविषयतज्ज्ञानस्याभावादत आह। अनागतेति। नन्वेवं पूर्व राम १
कालवृत्तित्वरूपप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्यापि तज्ज्ञानसमानाधिकरणतादृशज्ञानाजन्यत्वेनानाग १५

तेनेति न चैवं पूर्वकालवृत्तित्वरूपप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्यापि तज्ज्ञानसमानाधिकरणतादृशज्ञानजन्य
[illegible]ता विषयत्वेन तद्विषयत्वात् पुनर्निषेधसाधने बाधः स्यात् अत आह। पूर्वकालीनेति। तथा च
तद्वारणाय तस्मिन् ज्ञाने तादृशज्ञानग्राह्य [illegible] त्वं तादृशज्ञानप्रकारत्वं वा विवक्ष
णीयमिति भावः। तज्ज्ञानभिन्नेति। अत्र च तज्ज्ञाने तद्व्यक्तिस्वरूपमेव ग्राह्यं वारणीयस्य प्रमात्वसा
मान्यलक्षणजन्यज्ञानस्य तज्ज्ञानभिन्नविषयकत्वेनैव वारणात्। अत्रापि प्रथमसमानाधिकरण
पदं देयं अप्रसिद्धिवारणाय चरमं तु न देयमिति ध्येयं। तज्ज्ञानभिन्नाविषयकेत्युक्तेऽसंभवः। त
ज्ज्ञानमात्रस्यैव तज्ज्ञानभिन्नविषयकत्वात्। अत एवाह। तज्ज्ञानभिन्नज्ञानेति। एतस्मिन्कल्पे ज्ञानत्व
ववति ज्ञानत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्यासंग्रहः। तद्ग्राहकीभूततज्ज्ञानस्य तज्ज्ञानविषयीभूततज्ज्ञान
विषयकत्वादिति ध्येयं। नचेति। तथा च प्रमात्वसामान्यजन्यज्ञानमादायापि न बाधः। प्रमात्वस्यापा
वदाश्रयीभूततज्ज्ञानव्यक्तिघटितत्वेन तत्तदाश्रयज्ञानं विना तस्याजननात्। अस्मिन्कल्पे न च तत्
ज्ञानपदस्य तत्तज्ज्ञानपरत्वेऽपि न दोषः। तत्तद्व्यक्तिविशिष्टप्रमात्वस्य तत्तद्व्यक्तिज्ञानं विनाऽज्ञानात्।
एवं च तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यमेव प्रमात्वादिसामान्यजन्यं तज्ज्ञानमिति न तमादायापि निषेधसाधने।

म.टी.
१५
25

बाधइतिभावः। ननु नैयायिकनये विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतायां कार्यतावच्छेद
के सामान्यप्रत्यासत्त्याद्यजन्यत्वविशेषणाभावस्यकं तथा च प्रमात्वसामान्यं ज्ञाने तदाश्रयीभूतया ज्ञान्य
वत्प्रमाविशेषणत्वेपि न तासां ज्ञानं कारणमिति तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यत्वसामान्यतानस्येतित
दाद्यमपुनर्निषेधसाधनेबाधः। अन्यथा तुल्ययुक्त्या योगजधर्मजन्यज्ञानेपि विशेषणज्ञान
स्य हेतुत्वे पूर्वं विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानसामग्रीविरहेणातेनापि निर्विकल्पकज्ञनना
पत्तिरित्याशंकामिष्टापत्त्या निराकुरुते॥ योगजेति। ननु सर्वंमितितज्ज्ञानप्रामाण्यस्य तज्ज्ञान ज्ञानं गृह्य इत्यंत
विषयकस्यात्मकज्ञानजन्यानुव्यवसायग्राह्यत्वात् मिश्रमतिबाध इत्यत आह। यदि चेति। ऽक्तिभ
ग्येति। यद्यन्नैयायिकैः क सिद्धप्रामाण्यग्राहकं तत्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यमेवेति नैयायिकसिद्ध तद्वि
प्रामाण्यग्राहकभिन्नमेवतादृशमितिभावः। परेषां नैयायिकानां मीमांसकानां तु तन्मतसिद्धप्रामा
ण्यग्राहकभिन्नेन घट इति ज्ञानेन प्रामाण्यत्वस्य ग्रहात् न तत्र प्रसिद्धिः संभवति। प्रामाण्यत्वेति
।प्रामाण्यस्य पक्षत्वेन न तत्र प्रसिद्धिरिति ध्येयं। ऽभयमते प्रसिद्धिमाह। प्रामाण्याभाववत्त्वेति। प्रामाण्या प्रमा०
भावे तु प्रामाण्यग्राहकभिन्नाभावप्रामाण्याद्यग्राह्यत्वेन न तत्र प्रसिद्धिः संभवतीति ध्येयं। न च प्रामाण्या १५

त्वेन ३३ मतसिद्धं पत्तद्विज्ञ यावत्त्वाश्रयविष २

भावत्वमपितथा तस्य प्रामाण्यघटितत्वेन प्रामाण्याविषयकप्रतीत्यविषयत्वात्॥ ॥श्रीरामः॥ ॥ ५ ॥

रीति रूक्तैवेति तत्प्रामाण्याविषयकेयोनवेत्यर्थः। तेनत्र प्रामाण्य ग्राहकसमवहितस्वाश्रयेणातन्म

ते प्रामाण्याग्रहान्नबाधः। यावत्वत्यादादानेच स्वाश्रयीभूतेष्वरज्ञानग्रात्यतयाबाधस्यादतस्तत दि तद्रुपान्ते॥

ति। स्वाश्रयपदंचगुर्वनंगीकृताभावादिनाप्रामाण्याग्रहान्निवेधसाधनेवाधवारणायेति धेयं। ननु प्र

त्येकविप्रतिपत्तौ मिश्रमतयोर्विप्रतिपत्यदर्शनात् ग्रंथस्य न्यूनत्वमतस्तत्परीहाराय ग्रंथसंगमप्रति

। इतीति। तथान्वेतिशब्देनैव ग्रंथकृता तयोर्विप्रतिपत्तिः सूचितेति। ननु तृतीयानुव्यवसायेनतैय्या

यिकेनापि प्रामाण्यग्रहस्वीकारात् सिद्धसाधनमत आह। यावद्विवेति। अयंचव्यवस्थितविकल्पः

त्योपत्तत्र तथा प्रामाण्यग्रहोनजातस्तत्रस्वाश्रयानुव्यवसायमात्रग्राह्यत्वं। यत्र तथा जातस्तत्रयावद्ग्रह ५ स्वाश्रयत्वांशे...

त्वेनापि ते विशेष्याइति यावद्घटितविप्रतिपत्तिः। यत्रानुव्यवसायेऽप्रामाण्यग्राहकमपितत्राप्रा त्वं प्रवेश्यं...

माण्याग्राहकत्वेनापि ते विशेष्याः इत्याद्यूह्यमिति। प्रामाण्याविषयत्वेनेति। अत्र प्रामाण्यविषयत्वे तभावायत्वात्पापोः

नपद्वदमतसिद्धयावत्तद्विषयकत्वेसाध्येनिषेधसाधनेबाधस्यात् नैय्यायिकानां तत्तल्लिंगकानु

मितैरलीकतया प्रामाण्यविषयत्वेनमदमतसिद्धमपि प्रामाण्यानुमित्यादिकमेवतद्ग्राह्यत्वस्याभावे

८ अप्रामाण्यप्रमात्मकानुव्यवसायमात्रवेत्यर्थः॥

भ·टी·
१६
प्रमाणान्तरवादः 26

वाधः स्यादिति नन्वद्रव्यपराभेता· न च तथापि तद्दोषतादवस्थ्यं । तादृशत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नानुव्यव
सायायाप्रात्यत्वे नैवं यावद्व्यत्वाभावान्निषेधस्यावाधादिति । यावत्स्वदादाने नैयायिकमते प्रामा
ण्यानुमित्यौ विधौ सिद्धसाधनं न च तथा विधयावदंतर्गतस्यानुव्यवसायपक्षस्य विषयत्वात्प्रसि
द्धाने नैयायिकनये निषेधकोटौ प्रतियोग्यप्रसिद्धिरिति वाच्यं । ज्ञानत्वेनापि यावतो विशेषणात·
प्रतिज्ञानमिति योगिज्ञानमात्रवृत्तितदंकुरत्ववतितदंकुरत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्याधार
ण्यपक्षतावच्छेदकस्याभावात् प्रातिस्विकरूपेण पक्षतायां सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वादिति ध्येयं ।
ननु तथापीश्वरज्ञानवृत्तिप्रामाण्ये सिद्धसाधनं निषेधे वाधो वा स्यत आह जन्येतीति । तद्दिपू
प्यकत्वादिति ध्येयं । ननु तथापीश्वरज्ञानवृत्तिप्रामाण्ये सिद्धसाधनादेरिति । तथा च घटत्ववति घ
टत्वप्रकारकत्वादीनां भेदेपि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वरूपेण सर्वेषामेव पक्षत्वाद् ज्ञातः
सिद्धसाधनं न दोष इति भावः । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धावंशतो वाधोपि प्रतिवन्धक
इति योगिज्ञानवृत्तिप्रामाण्ये यावत्वाश्रयघटत्वस्य सत्वेन पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तदभाव प्रमा०
साधने वाध इत्यत आह निषेधसिद्धेरिति । ननु प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं विशेष्यावृत्यप्रकारक १६
८ तदंकुरत्वप्रकारकत्वरूपं प्रमात्वं विहाय प्रकारान्तरेण प्रामाण्यभेदानुकारणं [illegible] ॥८

अन्यथा एतस्य गौरवाभावे नाग्निमस्यस्वभावा न स्यादुपलायनाभ्यधान समर्थं गतं स्यादिति ॥ ६

अंशतोबाधः १ त्वादीनामपीति तत्र बाधोऽत आह । तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिति । सर्वविषयकत्ववतीति । मध्यपि त्रस्य
दादीनां सर्वविषयकमिति ज्ञानस्यापि संभवात् तदग्रौत्यत्त्वादेवनयावद्धर्मसंभवः । तथापि योगि
—प्रकारकत्व ज्ञानस्य तत्तत्साधारणांकुरत्वादि ति प्रकारकत्वेन तादृशतावत्प्रकारकत्वत्ववति तादृशतावत्प्रका
रकत्वरूपप्रामाण्यस्यास्मदादिज्ञानावृत्तितया यावद्धर्मसाध्यसंभाव इति भवत्यस्यातः सिद्धसाध
ते नमिति अत्रप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तमपि सर्वसाधारणमेकमिति एकरूपेणापक्षत्वाभावान्नांशतः
न सिद्धसाधनमिति तित्त्वमुद्दसनीयमित्यस्वरसः आकूरित्यनेन सूचितः । अगृहीतेति । ऐतच्चाग्रिमलाघ
वसंभवाय । विवक्षणीयसामग्रीविरहे णापि सह । एवं मित्यस्यान्वयसंभवतां प्रतिपादयति । प्राक्पूर्व
मिति केचित्तु । प्रागनुपस्थिता वित्यस्य समासे पूर्वकालीनतयाऽनुपस्थिते विरहस्य इति कुदाचिद्भ्रमः
स्यादतः पूर्वकालीनत्वस्याभावान्वयार्थमसमस्तं प्रतिपादयति प्रागित्याहुः । मीमांसके विशिष्टबु
द्धिं प्रतिविशेषणज्ञानस्य कारणत्वांगीकारादाह । तत्राम [illegible] ति । वैजात्यरूपस्य ज्ञाततावशेषणस्य
नड्ड निरूपत्वमतो विकल्पव्याचष्टे प्रमा वै वैजात्येति । वैजात्यपक्षेपि प्रमाहितत्वसत्वात् परस्परव्य हितत्वे २
वच्छेदात्मकविकल्पानुपपत्तिरत एवकारः । ज्ञाततात्ववदिति वैजात्यमात्रेणाद्दृष्टांतः । प्रमयाविज्ञा

भ॰टी॰ तीयेति। कारणवैचि अस्यवैजात्यप्रयोजकस्याविशेषादिति भावः। सा ज्ञातता· ततः अप्रमाहितविर
१० ज्ञातीयज्ञाततातः धर्मधर्मिभावेति। नचातिरिक्तस्य नैव्यापिकानंगीकृतत्वात् तथाप्यसिद्धिरेवे
27 ति वाच्यं। नैव्यापिकसिद्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरेव तन्मते धर्मधर्मिभावपदेनोक्तत्वात् स
चस्वरूपविशेषो ऽतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत्· तस्य समवायस्य· तदिंद्रियकत्वस्येति। नच तन्मते शा
ब्दबोधादौ समवायस्य विषयत्वे बाधकाभावात् तत्रामाण्यस्यैव पक्षत्वं। पि तन्न संबंधेन मद्धर्मवि
शिष्टे शक्तिव्याप्त्योर्ग्रहः तेन संबंधेन तद्धर्मविशिष्टस्यैव शाब्दानुमितिविषयतासंभवात् शक्तिव्या
प्तिग्रहे च साक्षात्परंपरया प्रात्यक्षिकोपस्थितेरेव चमत्कृत्वादिति भावः। स्वप्रकाशज्ञाततालिंग
कानुमितिग्राह्यत्वस्याप्युपक्रांतत्वात् विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमित्यादिग्रंथस्य तदुपपादकत्वासं
भवात्तत्परत्वं निरसितुं व्याचष्टे अनुव्यवसायग्राह्यतामिति। तन्निरूप्यत्वपदितज्ञानाधीनग्रहविष
यत्वं तदा कदाचित्परज्ञानाधीनज्ञानविषयस्य घटज्ञानस्य वित्तौ पटस्यनियमतो घटज्ञानवित्ति
वेद्यत्वाभावाद्व्यभिचार उत्पत्तस्तत्तद्विषयज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकनिरूपता निष्ठकार्य राम॰
तायां विषयतया ऽवच्छेदकत्वं विषयनिरूप्यत्वं वाच्यं। तथा चासंभवः। विनापि तत्तद्विषयतां ज्ञानं ज्ञा १०

५ विषयतानियतस्वविषयताकप्रत्यक्षकं तत्ज्ञानत्वावच्छिन्नं तत्तन्निरूपितप्रत्यक्षनिष्ठकार्यतामा ॥५

ना व्याद्विज्ञाननिरूपणाद् इतो व्याचष्टे । निरूपणं साक्षात्कार इति । ज्ञानवित्तिविषयत्वं यद्विज्ञानीयं किं
चिद् इह विषयत्वं तदा नानुव्यवसायग्राह्यता सिद्धिः । प्रामाण्यानुमित्यादिरूपज्ञानवित्तौ धर्मधर्मिवै
शिष्ट्यानां विषयत्वस्य सर्वैरूपगमात् अतो ज्ञानवित्तौ नियमतो विषयत्वं तद्व्याच्यात तथा च बाधः । घ
व्यादिरूपवित्तौ विषयस्याभानाद् इतो व्याचष्टे । एवं वित्तिरधीति । एवं साक्षात्कारः । इत्थं च घटज्ञानं घ
टादिविषयतया ऽवच्छेदकत्वात् इति प्रयोगो ऽतो न वैयधिकरण्यं । विषयनिरूप्यत्वे यीत्य परिष्कृप
गमे स्वमन्ते विशिष्टवैशिष्ट्यग्रहे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया वच्छेदकत्वादिप्रकारक
ज्ञानस्य ज्ञानप्रत्यक्षहेतुत्वात् निरुक्तविषयनिरूप्यत्वं न संभवतीति भावः । न वैशिष्ट्यविषयतासि
नो द्धिरिति । पुरोवर्त्तिनं रजतत्वेन जानामीत्यनुव्यवसायबलात् धर्मि धर्मज्ञानत्वावगाहित्वरूपभयवादि
सिद्धं रजतं जानामीति फलस्य उभयबाधसिद्धत्वान्न वैशिष्ट्ये अतो वैशिष्ट्यरूपविषयनिरूप्यत्वा घावगाहित्व ४
भावान्न वैशिष्ट्यविषयतासिद्धिरिति भावः । सामग्रीति । विशिष्टवैशिष्ट्यस्योपनीतभानेव्यवसायप
स्येव तदुपनयतयाहेतुत्वादिति भावः । एतावता विषयनिरूप्यत्वादिना विषयस्य ज्ञानवित्तिवेद्यता
साधनेन । समक्षहालंबनसाधारण्यं । पुरोवर्त्ति रजतत्ववैशिष्ट्यानीति समूहालंबनसाधारण्यमित्यर्थः

उत्पत्तिकाले संबंधितावच्छेदकरूपेण संबंधिनो ज्ञानविषयत्वनियमो लभ्यते मन नो हि साधकः ज्ञानांतरविष

भ०टी० २८ 28 एतावतैव तादृशविषयत्वसिद्धौ वा घटत्वेति। घटत्वावच्छिन्नविषयत्वसिद्धौ वप्रामाण्यविषयतासि
द्धिरिति भावः। तथा। घटत्वावच्छिन्नविषयताकत्वं। एकरजतमात्रविषयकज्ञानस्य विषयत्वरूपसं
बंधितापां रजतत्वादेरतिरिक्तवृत्तितया ऽनवच्छेदकत्वाद्व्याचष्टे। संबंधिनीति। यथाश्रुते ससंबंधिकप
दार्थनिरूपणे ऽपि अनुव्यवसायस्य तद्रूपेण संबंधिविषयत्वासिद्धेरतो व्याचष्टे। विषयीक्रियमाण
इति। ससंबंधिकपदार्थशाब्दबोधादि[illegible] निरूपणस्य संबंधितावच्छेदकरूपेण संबंधिविषयत्वनि
यमादाह। निरूपणं साक्षात्कार इति। ननु फले ऽन्यथेत्यस्य रजतत्वावच्छिन्नाविषयत्व इत्यर्थः। तथा
च रजतत्वावच्छिन्नविषयत्वे रजतं जानामीति तदाकारः स्यादिति विरुद्धमतो व्याचष्टे। अन्यथेत्यादिना
रजतत्वे श्रिष्टानवगाहित्वप्रसंग एवं तत्त्व इति। ननूक्तनियमो ऽप्रयोजक इत्यत आह। वस्तुत
स्त्विति। येनेति। तथा च रजतत्वरूपेण रजतोपनयस्य व्यवसायात्मकस्य सत्वात्तेनैव रूपेणानुव्यव
सायेतस्य विषयतेत्यर्थः। अत एव तादृशोपनीतभाने तादृशोपनयस्य हेतुत्वादेव न तु गौरिति। न च
गोत्वांशे ऽन्याप्रकारकगोत्वप्रकारकज्ञाने गोत्वांशे ऽन्याप्रकारकज्ञानस्य कारणस्याभावादेव न त एम० २८
दा गौरिति धीरिति वाच्यं। विनश्यदवस्थसन्निकर्षेण गोत्वनिर्विकल्पकोत्पत्तौ ज्ञातित्वादिना धर्मेणु

पनयस्य सत्वेपि गौरित्युपनीतभानानुदयात्ः निर्विकल्पकानभ्युपगमेपि नीलो गौरित्युपनय
सत्वे शृंगी जातिमानित्युपनयानंतरं शृंगी गौरित्युपनीतभानानुदयात्· इदं च तादृशजाति
प्रकारकोपनीतभानमधिकृत्योक्तं· दंडादिप्रकारकोपनीतभानस्थले तादृशदंडप्रकारकोपन
यत्वेन न हेतुत्वं· दंडपुरुषयोर्विशकलितयोरुपस्थितावपि दंडी पुरुष इत्युपनीतभानोद
यात्· किंतु दंडत्वादिप्रकारकोपनयत्वादिना· एवं च संयोगादिसंबंधोऽसंसर्गाग्रहाद्यासत्ति·
विशेष्यत्वादिबोधेच्छादिकमेव नियामकमिति ऽउपनीतभानं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं समा
नविषयत्वप्रत्यासत्तिः। निर्विकल्पस्योपनायकत्वेपि न प्रत्यक्षत्वासप्रकारकधीत्वेनैव ज्ञान
स्योपयोग्यत्वात्· अन्यथा विशिष्टबुद्ध्यनंतरं विनश्यदवस्थनिर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वप्रसंगात्·
क गोत्वांशेऽन्यप्रकारं गोत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति गोत्वांशेऽन्यप्रकारकगोत्वविषयकबोधत्वेनैव
हेतुत्वात् न तु तथोपनयस्य तथोपनीतभानं प्रति गौरवात्। गोत्वनिर्विकल्पकानंतरं गौरित्युपनीत
भानमिष्टमेव· अत एव प्राथमिकविशिष्टबोधानुरोधान्निर्विकल्पकस्यापि सिद्धिरित्युक्तं ख
ता:। मिश्रमते नैवेत्येव कारिकात्रितयमतव्यवच्छेदः गुरुमते भट्टमते च ज्ञानस्य निरुक्तविषयनिरु

भ॰टी॰ प्यत्वासंभवादिति भावः। गुरुमतसाधारणत्वेऽप्रमापि प्रमेत्येवमुक्तत इति अंशविरोधमपि
२९ दर्शयति। अत एवेत्यादि। अभ्युपेत्येति पमतसाधारणमभ्युपेत्य। ननु गुरुभट्टयोर्मते ज्ञानस्या
प्रत्यक्षत्वात् निरूपणं साक्षात्कारेण न भवति। ज्ञानसामान्यनिरूपणं विषयं विनापि भवति। ज्ञान
29 पदात् ज्ञानोपस्थितौ विषयाप्रकाशादाह। प्राकृतेति किं हीति। तदेवाह। स्वप्रकाश इत्यादिना। अ
न्यथाऽनुव्यवसायमर्यादया ज्ञाततालिंगकानुमित्यादिमर्यादया चेत्यर्थः। तद्विषयं ज्ञानविषयं
ज्ञानविषयं व्यवसायनिरूपके वेति। अस्वं च व्यवसायरूपेत्यत्र रूपपदं रूपयतीति व्युत्पत्त्या निरू
पकपरं। अनुमितेः प्रत्यासत्त्यजन्यत्वात् अत आह। तज्ज्ञाननियामकः संबन्ध इति। घट इति घटत्व
प्रकारकज्ञातात्वादि विवक्षमाणहेतुसिद्ध्यर्थमाह। तथाहीत्यादिना। तज्जनितेति। तत्प्रत्यक्षजनितायां
ज्ञाततातत्प्रत्यक्षेपीत्यर्थः। तद्धेतोः घटत्वप्रत्यक्षहेतोः। अत एव ज्ञातताप्रत्यक्षे घटत्वादीनां भाने
गण न घट इति घटत्वप्रकारकज्ञाततात्वस्य प्रमात्वव्याप्यस्य ग्रहादेव। न चैवं धर्मिणा[illegible]द्भावस्यापि ग्रहा
दप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तिरत आह। धर्मिण इति। तेनैव। दोषेणैव। तद्ग्र[illegible]हः। अप्रामाण्यग्र रामः०
हः। सामग्रीसत्त्वादिति। घटस्य पूर्वोपस्थितत्वेन ज्ञाततायां घटीयत्वस्यापि ग्रहादित्यर्थः। घट इति २९

द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानतायां व्यभिचारादाह। घटत्वप्रकारकेति। घटत्वतत्वयोरननुगमादाह· विशे
ष्यतस्ताद्रूप्येणेति। न चैवं घटत्ववति इत्यादिया द्य प्रामा[redacted]ण्याश्रयविषयकव्याप्तिज्ञा
नादिजन्यत्वात्। प्रामाण्यानुमितौ कथं तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानमात्रत्वमिति वाच्यं। तज्ज्ञाजन्य नविषयकज्ञान
त्वेन पक्षे व्याप्तिकसिद्धौ तद्भिन्नत्वस्य ज्ञाततालिंगकानुमितौ सत्वादित्युक्तत्वात्· सामान्यस्य: ज्ञान
सामान्यस्य· इदंत्व सामान्यव्याप्तिमभिप्रेत्य: विशेषव्याप्त्यभिप्रायेणाह। विशेष्यस्येति। घटत्ववति घ
टत्वप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थ:। व्यवसायनिरूपकेवेत्यादिव्याप्त्यभिप्रायेणाह। एवमिति। नन्वभाव
त्वं द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्वं तस्य फक्किनानुपस्थितस्य न प्रकारत्वमत आह। अभावत्वमिति। स्वरू
पसंबंधविशेष:। तदभावस्वरूप:। भ्रांतभ्रांतिरूपयोर्भेदरूप: संस्कार इष्ट एवेति अन्यथा व्याचष्टे। भ्रांतं
भ्रम इति। पर्यवसितार्थमाह। भ्रमविषयकज्ञानस्येति। प्रतीति· वस्तुतो नेदं रजतमिति ज्ञाने पि रज
तरजतत्वप्रकारकमिति ग्रह: संभवत्येव:। धर्मितावच्छेदकेदंत्वामिश्रितज्ञानं प्रतितस्याविरोधित्वादि
तर्क९: ति ध्येयं। न तु भ्रमं:। न विषयेतद्वत्व भ्रम:। अन्यथा। तदापि तद्ग्रहस्वीकारेऽउत्तरकालं वा प्रोत्तरका
लं। घटत्वप्रकारकत्वादिनेति। पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वपरिग्रह:। तथा ग्रहणां। घटस्त्वेन घटमहं जाना

भ.टी.
३०

30

मीतिग्रहणं। नन्वस्वप्रकाशे पि ज्ञानवृत्तिप्रामाण्यस्वरूपो योग्यो धर्मो न भवति। अस्वान्यथा ज्ञानांत
रेणापितद्ग्रहापत्तेः। अत आह। स्वप्रकाशज्ञानपक्ष इति स्वप्न। तत एव। स्वसामग्रीवत्त्वादेव। इत्थं च यो
ग्यत्वादित्यस्य स्वसामग्र्याः स्वविषयस्वधर्मग्रहे स्वरूपयोग्यत्वादित्यर्थः। गुरुमतेप्यधिकरणप्रकार
कत्वस्याप्रामाण्यस्य ज्ञानधर्मत्वाभावादाह। अप्रामाण्यमिति। आदिनाऽगृहीतासंसर्गकधर्मधर्मि
त गोचरज्ञानद्वयसंग्रहः। विषयनिश्चयस्य प्रामाण्यग्रहात्पूर्वमेव ज्ञातत्वात् अत आह। निश्चि
तेति। इत्थं चस्वविषयनिश्चयरूपत्वार्थमिति मूलार्थ इति भावः। इष्टापत्तिं वारयति। तथा चेति। प
रतोऽग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वरूपस्य परिशेषस्य प्रामाण्यानुमित्यादिना ग्रहणात् असंभवादाह। अ
न्यथोपपत्तिरिति। तथा च प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वं स्वतस्त्वं विनाऽनुपपद्यमानत्वादित्यर्थः। लिंग
संदेहस्यलैंगिकसंदेहप्रतिबंधकत्वादत आह। लिंगनिश्चय इति। ननु विशेषनिश्चयोत्पत्तिका
ले संशयोत्पत्तौ प्रामाण्यसंशयस्य तत्सामग्र्याश्च संशयप्रतिबंधकत्वादाह। ज्ञानं निश्चय इति। संश
यरूपस्य विशेषदर्शनस्योत्पत्तिकाले संशयापत्तिरिष्टेत्यत आह। विशेषनिश्चय इति। ननु विशेषनि रा.म.
श्चयोत्पत्तिकाले संशयो मा भूत् प्रामाण्यनिश्चयोत्पत्तिकाले तु स्यादेवेत्यत आह विशेषश्चेति। तथा ३०

चप्रामाण्यमेव विशेषइत्यर्थः। विवेचयिष्यते: व्यावर्त्तकस्य तदभावइत्यादिनेत्यर्थः। सर्वे सामंजस्येति।
विशेषनिश्चयोत्पत्तिकाले विशेषनिश्चयप्रागभावस्यासंभवात् न कार्यकालवर्त्ती प्रतिबंधकाभावइति
न संशयइत्यर्थः। प्राक्काले· कार्यप्राक्काले· तत्संभवः। कार्यका[stain]लवर्त्तित्वविशिष्टस्य प्रतिबंधकाभा
वस्यासंभवः न च कारणतावच्छेदकोवलीठकारणस्यैव लाघवेन कार्योत्पादनियामकत्वमिति वाच्यं
।कार्यकालवर्त्तित्वं न यत्किंचित्कार्यकालवर्त्तित्वं तस्यैव विशेषनिश्चयाभावस्य यत्किंचित्संशयकालवृ
त्तितया विशेषनिश्चयोत्पत्तिकाले संशयोत्पत्तेर्दुर्वारत्वात्· किंतु तत्संशयव्यक्तिं प्रति तत्कालवृत्तिनिश्चयप्रा
भावत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यं। एवं च संशयव्यक्तिभेदात् कारणताभेदात् तदपेक्षया तन्निश्चयसामग्रीत्वेन तत्
संशयत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबंधकत्वकल्पनाया एव लघुत्वात् इति। न च कालवृत्तित्वसंबंधश्रत
रावाननुगमोपि न दोषायेति वाच्यं। कारणताघटकसंबंधेन कारणस्य पूर्वसत्तायाः कार्योपधायकत्वा
त्। अन्यथा पटादौ कदाचित् घटत्वे चक्षुःसंयुक्तसमवायसत्वात् तदभावदशायामपि घटत्वस्य चाक्षुष
स्यादिति। केचित्तु। संयुक्तसमवायादीनां स्वातंत्र्येणापि हेतुत्वं अतो न एवोक्तातिप्रसंगः। विशे
षनिश्चयाभावकारणतायां च कार्यकालेपि निविशते· यदा तत्कालतदुत्तरकालयोः कारणं तदुत्तर

म.टी.
३१

31

स्तरणे कार्यमित्येवंरूपान्वयव्यतिरेकेण [illegible] कार्यकालस्य कारणताघटकनियमप्रविष्टत्वा
त्. कार्यतावच्छेदकादिभेदेन कारणताभेदेनात्रैव तथाकल्पनादित्याहुः। प्रतिबंधकमात्रेति। मात्र
पदं कृत्स्नार्थकं। मणिसामग्रीकालीनेति। कार्यकालवृत्तिप्रतिबंधकाभावस्यासत्त्वा[illegible]दित्यर्थः। एवं वृत्तिता
मात्रेति। न तु कार्यकालवृत्तित्वेनापि इति मात्रार्थः। संशयस्य विरुद्धोभयप्रकारकतया तत्सामग्रीत्वे
न प्रतिबंधकत्वे निश्चये विशेषदर्शनाद्यभावकोटिद्वयमपि प्रतिबंधकतायामावश्यकत्वात्.
संशयसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकतायां वैयर्थ्यमत आह। विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टकोटिद्वयेतरोपस्थि
तेरिति। आदिना पित्तादिदोषपरिग्रहः। तत्सत्त्वे पीतत्वाभावोपस्थितावपि पीतत्वनिर्णयस्यैवोत्पत्ते
नन्
रित्यर्थः। न तत्सामग्रीनैं निश्चय[illegible]सामग्री. ननु संशयसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वे निश्चयसामग्रीत
सामग्रीपदं न कारणपदं
इत्यादिग्रंथविरोध इत्यत स्तदर्थमाह। निश्चयसामग्रीत इत्यादिना। सामग्रीपदस्यान्यार्थकारणेबी
जमाह। सामग्रीसत्त्व इति। तथा च निश्चयसामग्र्येव नास्तीति भावः। तथाविधा। विशेषदर्शनाद्यभाव
विशिष्टा। अत्रापि सामग्रीपदस्य यथाश्रुतार्थत्यागे बीजमाह। आत्मादीति। आत्मादिसाधारणस्यापि णा०
प्रसंजनात्. असाधारणस्यावश्यंवाच्यत्वे तत्त्वेनैव प्रतिबंधकत्वमुचितमिति भावः। संशयत्वेति। पद्य ३१

पि निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमेव प्रकृतोपयोगि विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टकोट्यंतरोपस्थिते
र्निश्चयत्वावच्छिन्नप्रत्येव प्रतिबंधकत्वस्योक्तत्वात्· संशयत्वे कार्यत्वावच्छेदकत्वस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वात्·
तथापि कोटिद्वयस्मरणोत्पत्तिसंशयः स्यात् इत्यादियथाश्रुतग्रंथ[illegible] पर्यालोचनेन तस्यापि कार्यतावच्छे
दकत्वं त[illegible]मिति भावः। उभयत्रैकेति। तथा च प्रकृते प्रकारणकत्वं धर्मिणि। उभयत्वं संशये तु धर्मि
ण्येकत्वं प्रकारे तूभयत्वमिति विशेषः। अत्यंतसादृश्यत्वम[illegible]कत्रेति· तत्र च विरोधिविषयता
वन्मात्रभेदः। प्रत्येकेति। घटत्वग्राहकसत्वात् घटत्वस्य घटत्वाभावग्राहकसत्वाच्च घटत्वाभावस्याग्र
ह इत्यर्थः। ननु प्रत्येकप्रयोजकान्न संशय उपपद्यते· प्रत्येकग्रहे पि विरोधाग्रहे संशयाभावादत आ
ह। क्वचिदिति। तत्सामग्री। विरोधभानसामग्री अव्याप्यवृत्तिभ्रमजनकदोषाभावे कोट्योरेवधर्मिताव
च्छेदकावच्छेदेन वृत्तित्वग्राहकसामग्री विरोधभाने बीजं। तादृशदोषकाले समुच्चितयोर्विरोधभाना
नुदयात्। विरोधश्च न परस्परासामानाधिकरण्यं· संयोगतदभावयोर्द्वयोः परस्परसामानाधिकरण्यग्र
हकाले गुणः संयोगी न वेति संशयानुपपत्तिप्रसंगात्· किंतु तत्तद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नावृत्तित्वं।
तद्धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुतामते प्रकारतया· इतरथा तु संसर्गतया भासते· इत्थं चापंक्षाणनेवा इत्याद

भ·टी· दौ स्थाणुत्ववदिदंमद्वृत्तित्वं स्थाणुत्वाभाववदिदमद्वृत्तित्वं च स्थाणुत्वे भासते । संसर्गत्वपक्षे च तादृ स्थाणुत्वाभावे
३१ शकोटौ स्थाणुत्वादृशधर्मिणि विरोधावच्छिन्नसमवायविशेषणतैव संसर्गः । संशये संबन्धतायास्तादृश
विशिष्टप्रयोज्यकत्वेऽपि शुद्धसमवायादिना संबन्धेन स्थाणुत्वादिप्रकारकनिश्चयस्य तद्विरोधित्व
32 मनुभवबलादिति केचित् । अन्ये तु कोट्योरवच्छिन्नतादृशविरोधः संसर्गः न च तयोः परस्परस्मिन् परस्प
रप्रकारतापत्तिः दुष्टत्वात् किंतु तादृशधर्मिविशेषणतावच्छेदेनैव तदितरकोटिप्रकारकत्वं न तु
स्वातंत्र्येणेति नानुभवविरोध इत्याहुः । गुणः संयोगी न वेत्यादौ च संयोगाभाववद्गुणवृत्तित्वं संयोगे सं
योगवद्गुणावृत्तित्वं तदभावे भासते अत एव वृक्षः संयोगी न वेति न संशयः तादृशवृक्षवृत्तित्वस्य सं
योगतदभावयोर्निश्चयेन विरोधाभावात् । परं तु मूले वृक्षः संयोगी न वेति संशयः । तत्र संयोग
तदभाववन्मूलावच्छिन्नवृत्तित्वं च संयोगतदभावयोर्भासते । एवं गंधप्रागभावावच्छिन्नो घटो गंध
वान्न वेत्यादावपि बोध्यं । अन्ये तु । परस्परसामानाधिकरण्यमेव विरोधः संशयविषयः संयोगी न गुणः २
वेति संशयश्च न शुद्धविशेषणतया किं त्ववच्छिन्नविशेषणतया । मूले वृक्षः संयोगी न वेति सं एभ०
शयश्च प्रकारावच्छिन्नविशेषणतया तेन संबन्धेन परस्परसामानाधिकरण्यस्य संयोगतदभा ११

वयोः सत्वात् । अत एव विरोधांशे निर्णयात्मकसंशयरावोपपद्यतेऽन्यथा विरोधांशेपि संशयत्वेऽ
विरोधात् तदभावयोरपि विरोधांतरे संशयतापात् विषयतानवस्थाप्रसंगात् । न चैकावच्छिन्नविशेष
णतादिना संयोगाभावादिनिर्णयेपि अवच्छिन्नविशेषणताद्यवगाहि संशयः स्यादिति वाच्यं ता
दृशनिर्णयस्यापि तत्र विरोधित्वादित्याहुः । इदंत्वत्र बोध्यं । तद्धर्मिकघटत्वादिप्रकारकनिश्चयस्
स्यन तद्धर्मिकघटत्वाभावप्रकारकधीत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं । समुच्चयोत्तरं समुच्चयाभावप्रसं
गात् नापि विरोधावगाहि तदभावप्रकारकधीत्वं । तथा सत्यव्याप्यवृत्तित्वभ्रमजनकदोषाभाव
दशायां घटत्वप्रकारकनिर्णयसत्वेपि विरोधानवगाहिघटत्वाभावप्रकारकज्ञानोत्पत्त्यापत्तेः ।
न च विरोधसंबंधेन घटत्वादिनिर्णयो विरोधी तथा सति तादृशदोषासत्वे विरोधाविषयकशुद्ध
घटत्वादिप्रकारकनिर्णयस्य तदविरोधितापत्तेः । न च विरोधानुपस्थितावपि दोषासत्वकालेऽ
वश्यं विरोधो भासत इति वाच्यं अननुभवविरोधात् । तस्मात्तादृशदोषाजन्यतदभावप्रकारकधी
त्वं तत्प्रकारकनिश्चयस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं । विनश्यदवस्थदोषेणैव समुच्चयोत्पत्तौ तादृशसमु
च्चयनाशानंतरमेव एककोटिज्ञानमिति युक्तमुत्पश्याम इति निविशतां वा प्रतिबंधकतावच्छेदके

तेः संदेशभावत्वेनैव नैष्फल्यं भावे फलं तिप्रयोजनाहाह अघटितेति ॥ अन्यकाहीत्यादिपदासंशयाः २

भ·टी·
२२
33

पिदोषाजन्यत्वं । घटतदभावयोः साध्यवृत्तित्वमत्र मेकदाचिद्विरोधस्याग्रहादाह क्वचिदिति उभ
यविषयकत्वादीत्यादिनाउभयपक्षैकप्रकारकत्वशून्यज्ञानत्वस्य संग्रहः ज्ञानत्वेति ज्ञानत्वघ
टितमघटितं वा पक्षसंशयत्वं तच्छून्यत्वमर्थः ज्ञानत्वघटितसंशयत्वशून्यत्वपरिग्रहः नीलानीलेति
संशयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वे नीलघटत्वं दृष्टांतः प्रसिद्धतरेति मणिकृतादिभिः तत्र तस्य दृ
ष्टांतित्वादिति भावः । आरोपपदस्य यथाश्रुतार्थत्यागे बीजमाह सर्वत्रेति । तद्वत्तद्वत्तोभयकोटि
कस्य तदुभयशून्यत्वविशेषितस्य संशयस्य कोटिद्वयांशे एवारोपत्वसंभवात् सर्वत्रेति तत्रा
रोपपदोपादानं किमर्थमत आह आरोपेति तुल्यबलत्वेति । न्यूनाधिकबलत्वे तु अधिकब
लयान्यूनबलैयाः प्रतिबंधात् संशयो न स्यात् अधिकबलया प्रतिरोधो भवत्येवातो व्यावर्त्तकः तु
ल्यबलयेति प्रतिबंधाभावेऽविरोधादिति हेतौ साध्याविशिष्टमुच्यतो व्यावर्त्तके प्रतिबंधकेति
ननूभयविषयज्ञानत्वावच्छिन्नसामग्री एकविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबंधिकास्त्वित्यत आ
ह उभयेति ननु तुल्यबलया कथं न प्रतिरोधः अत आह तुल्यबलयाचेति एवं च तुल्यबलयाएकैक०
ग्राहकसामग्र्याऽपरस्य ग्रहाप्रतिबंधकत्वे प्रकृते त्वधिकबलत्वेवप्रामाण्यग्राहिकासामग्रीति प्रति २२

पादयितुमाह तुल्यवत्ताभ्यामिति ज्ञानकारणमर्यादयेति एकं ज्ञानकारणमेकदाएकमेवज्ञानमु
त्पादयतीति इति स्वभावादित्यर्थः प्रतिबंध इति तस्याधीतत्वाभावादेनेज्ञानं संभव इति एवेंशान्वयः।
विषयनिरूप्यत्वेति ज्ञानस्यविषयनिरूप्यत्वमर्यादयायासामग्रीयद्विषयकज्ञानंजनयतित
द्विहेशाधिककवलितत्यर्थः अन्यथा तस्याधिकवलें वा कथंचित्संस्कारादिवशात् तत्प्रकारत्वादेः
आदिपदेनपुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वादिपरिग्रहः।तदपितत्प्रकारकत्वादिकमपिनचेष्टाय
त्तिः अयंघट इतिज्ञाने इदंघटत्वप्रकारकं नवेतिसंशयः यस्यसर्वैरेवास्वीकारादिति भावः।5 क्व
निश्चयत्वावच्छिन्नसामग्र्यभावादाह प्रामाण्येति ननुसंशयत्वस्यकार्यतानवच्छेदकत्वेधर्मिज्ञा
नंचेतिग्रंथोनसंगतितस्यविशिष्टज्ञानजनकत्वात् तत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रतिजनक
त्वाभावादाह अभ्युपेत्येति धर्मिनिर्विकल्पकस्यद्रव्यत्वादिप्रकारकधर्मिज्ञानस्यवासंशया
हेतुत्वादाह धर्मितावच्छेदकेति अननुगामीदिति।कुत्रचिदिन्द्रियसन्निकर्षः क्वचिच्छब्दादि
रितिक्रमेणेत्यर्थः तत्वेनैवासमानधर्मवत् धर्मिज्ञानत्वेनैव संभव इति मन्मतेतुधर्मिज्ञानस्य
प्रामाण्याज्ञानात्संशयः संभवत्येवेतिभावः अन्वाचयइति अन्वाचयश्चाप्रधान्यतत्प्रतिपादिप

भरी. ३४ ति उत्कटेति। अपस्तत्कोटिसहचरितेति। अपः स्थानेषु उत्कटकोटिसहचरितेत्यर्थः। तत्तत्त्वात् उ
त्कटकोटिकसंशयविशेषं प्रति धर्मिज्ञानस्य कारणत्वकल्पनवत्त्वात्। भूमिज्ञानं कारणं कल्प्यते
ति पूर्वेणान्वयः। तत उत्कटत्वं तथा जातिः। ननु वाष्पधूमत्वादिव्याप्यज्ञानेनैवोत्कटत्वं आस्त्वित्यत आ
34 ह आंशिकत्वेति तस्य संशयस्य। ननु मंडूकवसाञ्जन दोषसमवधाने एवं वंशोरगे द्विपजन्योरग
त्वाभावनिश्चयसंभवात् कथमेवमत आह। विशेषोऽवश्यतइति दोषविशेषजन्यत्वे किं कसन्नि
कर्षजन्येपि प्रत्यक्षे तदिंद्रियजन्यविपरीतनिश्चयस्यैव विरोधित्वादेतादृशप्रत्यक्षमपि दोषविशे
षजन्यं अनुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानं रजतत्वाभावव्याप्यदर्शनेनानुमित्या न निवर्तेत इति भावः
। इत्युक्ते चेति दोषातश्चेत्यस्य प्रामाण्यस्य च ग्रह प्रतिबंधे पीतत्वस्य भ्रमः प्रामाण्यसंशयश्चेति इत्यु
क्ते चेति चकारः समुच्चयार्थः। श्वेत्यप्रामाण्यग्रह प्रतिबंधकसाधारणमेकं दोषत्वं मास्तु। तत्तद्व्यवसा
यप्रामाण्यग्रह प्रतिबंधकसाधारणं तु स्यादतस्तदपि न संभवतीत्येतदाह। तत्तदिति। तत्तद्व्यवसायप्रा
माण्यग्रह प्रतिबंधकमनुगतं आशंकते नचतत्तदित्यादिना। तत्तत्क्षणेति पक्षणानंतरं अनुव्यवसाये प्राम० ३४
प्रामाण्यविषयतानसंभवतितत्क्षणेत्यर्थः। ननु व्यवसायस्याप्यसाधारणेन प्रामाण्यग्राहकत्वं न कल्प्यते

= घटत्वेन घटाविशेष्यकत्वे १

६ घटाविषयत्वेऽनुव्यवसायप्रामाण्याधीनः संशयो भवतीत्यत आह धर्मिविषयकत्व इति। न च अनुव्यवसायस्य [illegible] ६
येन गौरवं स्यात्। विशेष्यकत्वप्रकारकत्वादिकं पूर्वानुपस्थितमेव प्रकारीभूय भासते घटस्तु घटोपनी
तभानत्वेनान्यत्र क्लृप्तकार्यकारणभावस्यावलान्निहापि किंचित्कल्प्यं स्यात्तत्रैणात आह यथाचेदि
ति। घटविशेष्यकत्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकत्वग्रहेऽनुव्यवसायस्यासाधारण्यं कल्प्यत इति वक्ष्य
माणत्वादिति भावः। यो नहृत्त्वयपरीहरणायव्याचष्टे। ननु माभूदित्यादिना। तत्प्रामाण्यस्यानुव्यव
~~सायस्यासाधारण्यं कल्प्यत इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। यो नहृत्त्वयपरीहरणायव्याचष्टे। ननु माभूदित्या~~
य ~~दिना। तत्प्रामाण्यस्यानुव्य~~वसायप्रामाण्यस्य। तत्संशयादनुव्यवसायप्रामाण्यसंशयात्। भ्रमत्वेत्यत्रा
नुव्यवसायेत्यनुषज्यते तद्वा। अनुव्यवसायप्रामाण्यग्रहकाले। उपस्थापकेति भ्रमत्वोपस्थितेस्त
दाऽभावादित्यर्थः। अनुव्यवसायस्य वस्तुगत्याऽन्यथासिद्धत्वादाह अनन्यथासिद्धत्वेनेति अनुव्य
वसायस्य प्रामाण्यनिश्चयेपि भ्रमत्वसंशये बाधकाभावः भ्रमत्वाभावस्य तद्व्याप्यत्वेन प्रामाण्यस्य वाऽ
निर्णयादाह भवेदेवमित्यादिना। व्याप्यत्वेनैवेत्येवकारेणावच्छेदकत्वलक्षणाव्यावर्त्तकत्वव्यवच्छेदः
तन्निश्चयोपि प्रतिबंधक इत्यनुषज्यते। ननु व्याप्यदर्शनात्मकस्यावच्छेदकधर्मदर्शनस्य पृथग्विरोधि
त्वे किंमानमत आह यथाचेतदिति धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रहे पर्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाते व्याप्तिसं

भ॰टी॰ ३५ शयाभावात् फलत्वेनतस्यापिविरोधित्वमित्यनुमानेवक्ष्यमाणत्वादितिभावः तत्संभवः। भ्रमत्वसंश
यसंभवः। स्वमतिभ्रमत्वसंशयाद्विषये संशयो भवत्येवातः सिद्धवन्निर्देशं वारयितुं पूरयति तवमतेस्या
नानु दिति इत्थं व्यवसायग्रहे प्रामाण्यस्याग्रहान्न तत्संशया ह्यवसायप्रामाण्यसंशय इति प्रकारेण॰
35 सत्वासत्वयोरित्यनादरे षष्ठी निश्चयसत्वासत्वेऽनादृत्येत्यर्थः। प्रामाण्यस्यापीति संशय इत्य
नुषज्यते॰ नतु त्यत्वमितीति यद्यपि साधारणधर्मदर्शनमपि न सार्वत्रिकं कोटिद्वयसहचरित
पि तादृशधर्माणां ज्ञानानियमात् तथापि प्रामाण्यसंशयाये श्शयाऽधिकदेशवृत्तित्वं तस्येत्याशयः।
भ्रमत्वेतीति॰ तथाचानुभववलादेव भ्रमत्वसंशयस्य प्रयोजकत्वमिति भावः। सः संशयः अस्तु जा
वदिदं प्रामाण्यमित्यनेन इदं संशयवाच्यस्य प्रामाण्यत्वे स्वासंमतिः सूच्यते। सा च इदं संशयस्य तद्वति
तत्प्रकारकत्वेन संगच्छत इत्यतो व्याचष्टे इदंस्म त्यन्त्य ज्ञानत्वमिति तथाविधेति तद्वतितत्प्रकार
कत्वरूपेत्यर्थः। तस्मात् तथाविधप्रामाण्यस्यानन्तु संशयान्यथानुपपत्त्या प्रामाण्यस्या ग्राह्यत्वेपि
अर्थतद्वत्वं तद्विषयः स्यात् तावतैव निष्कंपप्रवृत्त्युपपत्तेः अतस्तदपि निवेद्यमूलेऽर्थस्य तद्वत्वेसं प्रम॰
अ॰ थेत्याशंकांतर्गतस्य शयादितिः प्रामाण्यसंशयादिति हेतोरर्थतद्वत्वविषयकत्वेऽहेतुत्वान्नूनतापरिहारायपतंदीपसाध्यं ३५

प्रमाण्यसंशया॥ दित्यस्य साध्यं नेत्स्या
गेष्ठरपति=१

नेत्यस्यफरयत्युत्तरंतद्वतीत्यादिना॰ अतएववाकारांर्थंफरपित्वार्थेतद्वत्वमितिव्याचष्टे अर्थस्यतद्वत्वंचे
प ति॰ व्यवसोमाव्यवहितोक्तत्वात्तत्परत्वभ्रमंवारयितुंतस्यानुव्यवसायस्येति इदंरजतंजानामीतितद्दाका
रोत्तस्यादित्यग्रिमग्रंथात्तुरोधाद्याचष्टे॰ अनुव्यवसाय स्ुति आद्यत्वविशेषणाज्ज्ञानमनयेक्षाव्य
२ वसार्यव्यवहितोत्तकालमित्यर्थः इत्तंकालं ज्ञानत्वनिर्विकल्पकोत्तरकालंधर्मिणि॰ धर्म्यंशे॰ तद्वत्ता
त॰ प्रामाण्यग्रा वत्वात॰ तत्र॰ धर्म्यंशेसंशयाभावः प्रामाण्यस्येत्यनुषज्यते॰ भवतामपि॰ नैयायिका
नामपि॰ नचायमप्रसिद्धांतइत्याह तात्पर्यटीकायामिति। विशिष्टमेवदर्शयति पुरोवर्त्तिरजतमिति॰
ननुमन्मतेव्यवसायः स्वप्रकारविशिष्टस्योपनीतभानेनसंबंधइत्यतोरजतत्वविशिष्टस्यनानुव्य
वसायविषयतेत्यतआहाभवतामिति तथासतिपुरोवर्त्तित्वविशिष्टस्यानुव्यवसायेभानेनस्यादि
तिभावः तत्राव्यवसाये॰ ननुभवतामित्येवासिद्धपुरोवर्त्तित्वविशिष्टस्यानुव्यवसायेनाप्रता दाहृ
भावः तत्राव्यवसाये॰ ननुभवतामिति तथासतिपुरोवर्त्तित्वविशिष्टस्यानुव्यव
दाह इदमेवचेति साधुसंगच्छतइत्यतेनापि॰ इष्टेसतीतित्युत्तरंविवादि सर्वमिदंमनका
नुसारेणोत्पाद्यः स्वयंदूषयति॰ मित्येवासिद्धपुरोवर्त्तित्वविशिष्टस्यानुव्यवसायेना महासम र

भ·टी· त्वमेवचेति साधु संगच्छत इत्यनेनान्वयि· इत्थमेव च· पुरोवर्त्तित्वविशिष्टविशेष्यकत्वस्यानुव्यवसाय
३६ विषयत्वेनैव· अन्यथा पुरोवर्त्ति विशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य धर्मितावच्छेदकस्यानिर्णयात्तदव
36 च्छेदेन प्रामाण्यसंशयो [illegible] न स्यादिति तथ्यं नतु तथा प्रामाण्यसंशयोऽसिद्ध एव· रजतत्वप्रकारकं
ज्ञानं प्रमा न वेत्येव [illegible] प्रामाण्यसंशयाकारस्यैकारात्· अ[illegible]· तत्र च धर्मिणि इदंत्वरजतत्वप्रकारकज्ञा
त्मनो नविषयत्वे तत्प्रकारकज्ञानत्वे वा धर्मिणोऽनुव्यवसायपराव[illegible]मानमित्युक्तमत आह तदधीनेति प्रा
माण्यसंशयाधीनेत्यर्थः· इदं रजतं न वेत्याकारेति यद्धर्मविशिष्टविषयकयद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वावच्छे
देन यत्प्रकारघटितप्रामाण्यसंशयस्तद्धर्मविशिष्टे तत्प्रकारस्य संशयः। अन्यथा ज्ञानं द्रव्यविशेष्यक
रजतत्वप्रकारकज्ञाने रजतत्वाभाववद्विशेष्यकत्वस्य दाहसमर्थोऽयमिति व्यवसायोत्तरं एवोत्पन्नव
ह्नित्वप्रकारकज्ञाने दाहसमर्थविशेष्यकत्वस्यानुव्यवसाये भानमिति यश्चाह वक्ष्यमाणत्वादिति भा
वः· इतरथा· व्यवसायस्यानुव्यवसाये स्वप्रकारविशिष्टानुपनायकत्वमिति कल्पने। सर्वं· एवोपदर्शि
तप्रामाण्यसंशयादिकं दुर्घटमेवेति· प्रथमानुव्यवसायस्यासामर्थ्येपि द्वितीयानुव्यवसायादिना तथात्र एस०
हेवाधकाभावात् सर्वस्योपपत्तेरिति भावः। तद्धर्मविशिष्टेति· विशेष्यकत्वावच्छेदेनेत्यर्थः· पुरोवर्त्तिनीऽ ३६

ति॰ पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन रजतत्वप्रकारकत्व ग्रहेपीत्यर्थः । रजतइति रजतविशेष्यकत्वावच्छेदे
न रजतत्वप्रकारकत्वस्य न ग्रह इत्यर्थः । धर्मांतरविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वस्यानुव्यव
सायविषयकत्वे मूलसंमतिं दर्शयति करचरणादिमतीति अनुव्यवसायानंतरं व्यवसाये रजतत्वविशे नर
न्तु ष्यकत्वादेः संशयः स्यादिष्टत्वात् अनुव्यवसायस्य तादृशाग्रहे सामर्थ्येन प्रतिबंधकवशात् न वाका
रणाभावात् रजतत्वविशिष्टोयन्नयतद्विशेष्यकत्वासंसर्गग्रहादेः सत्वान्नावच्छेदकत्वभासकाभावात् र्गो
संसर्ग तस्यापि सिद्धविषयाभावेनैव तत्रासंसर्गाग्रहादेः नियामकसत्वात् यत्तु रूपनयस्य सन्निकर्षता
नैकरूपेणेति तत्तद्व्यवसायस्य तत्तद्विशिष्टविषयकत्वोपनीतभानजनकत्वेन कल्प्यते तन्न प्रत्यास
त्यापि रजतविशेष्यकत्वग्रहो न स्यात् व्यवसायस्य तत्रासन्निकृष्टत्वात् यदपि विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरनु कर्ष
पस्थितयोरप्रकारत्वमित्येव सिद्धांतसंगतं नत्वाभावप्रतियोगित्वयोरिवेतिग्रंथदर्शनात्तथा तस्य एवं
पक्षत्रयं ग्रत्वादिति । तन्न । विशेष्यतासंबंधेन रजतत्ववत्त्वमेव च प्रामाण्यं प्रवृत्त्यौपयिकं तस्यानुव्यवसा
येन भाने बाधकाभावात् न च तत्तद्व्यवसायव्यक्तेरेव तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते तृतीयपक्ष
रो प्रामाण्यसंशयानुरोधादिति वाच्यं एवमपि स्वतस्त्वानपायात् तत्प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकासमवहित

भ॰टी॰ पावत्वाश्रयग्राहकसामग्र्या ग्राह्यत्वस्य स्वतस्त्वपर्यवसानात् । यद्यपि च रजतत्वत्वादेरनुपस्थि-
३२ त्या न रजतत्वप्रकारकत्वं अनुव्यवसायविषय इति तदनिष्टत्वीपः रजतत्वं स्वरूपत एव प्र-
37 कारितापन्नप्रकारीभूय भासते । तादृशप्रकारिताचरजतज्ञानामीत्यनुव्यवसाय इति स्वरूपत
एव प्रकारितापन्नप्रकारीभूय भासते । तादृशप्रकारिताचरजतज्ञानामीत्यनुव्यवसाय इति
रजतत्वत्वस्याप्रवेशादिति अत्रोच्यते रजतत्वविशेष्यकत्वस्यावच्छेदकतासंबन्धेन रजतत्वप्रकार-
कत्वेयाविशिष्टधीस्तत्वावच्छिन्नप्रतिरजतत्ववद्विशेष्यकज्ञानत्वेन कारणत्वं कल्प्यते । प्रामाण्य- तं
संशयस्थलीयतद्व्यवसायानां तत्तत्कारणसंबन्धानावातत्तत्व क्लिप्तत्वेन प्रतिबंधकत्वकल्पनामपेक्ष्य
९ रजतत्ववद्विशेष्यकत्वज्ञाने कस्यावकारणतापाः कल्पनौचित्यात् । अनुव्यवसायप्राक्कालेव तं रज-
तत्ववद्विशेष्यकत्वज्ञानं अतो रजतत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यमना-
नुव्यवसायाविषय इति न स्वतः प्रामाण्यग्रहः । अनुव्यवसायेन रजतत्ववद्विशेष्यकत्वग्रहेपि अ-
नंतरं न प्रामाण्यग्रहः । संशयसामग्र्याः प्रतिबंधात् । न चैवं संशयानुत्पादेन दोषस्यावश्यकत्वे तत्तदे- रमा॰
व संशयस्थलीयानुव्यवसायस्य प्रामाण्याविषयत्वोपपत्तौ किमतिरिक्तकारणकल्पनमिति वाच्यं ३२

८ हिंसाकारानुमितीत्यर्थः ।। यत्तु घटे घटत्वप्रकारकं ज्ञानं मित्याकारकप्रामाण्यानुमिते घट इत्यंशे घटत्वप्रकारकत्वा ८

अनुव्यवसायानंतरक्षणात्तत्संवादे दोषवत्त्वकल्पनेपि तत्पूर्वे व्यवसायादीनां दोषवत्त्वकल्पने गौरवा
दिति रहस्यं परमात्र आहार्यत्वं च स्वग्राहकत्वव्यापकपरत्वकत्वं । स्वस्यापीति । तथा च सिद्धसाधनमित्य
भिन्नाप्र र्थः । यत्तु स्वस्यापीति । तथा च परं हि पर भिन्ना आहार्यत्वे सति सा आहार्यत्वसाध्यमप्रसिद्धमित्यर्थः । त
न्मूले सिद्धसाधनमित्यग्रेतनग्रंथ पंचम्यं तत्र यद्धेतुत्वप्रतिपादनेन संदर्भविरोधात् । आहार्येत्यादि विव
क्षणेपि अव्यवहितोक्तस्य भ्रमत्वे सिद्धसाधनस्योद्धारासंभवात् व्यवहितपरत्वमाह स्वस्यापीत्युक्त
दोषस्येति स्वग्राहत्वेनेति । स्वं प्रामाण्यं अप्य यः । इत्यस्य च मूले स्वग्राह्यप्रामाण्यपक्षेति बहुव्रीहिः । अ
७ घटत्वप्रकारक प्रमाविषयः
नुमितीति । घटः प्रमाविषयं तादृशविषयत्वात् अयं घटः कंबुग्रीवादिमत्वादित्यवत्ज्ञानं प्रमासम
र्थप्रवृत्तिजनकत्वात् अपत्वादिकं द्रष्टव्यं इति तत्प्रामाण्यस्य मुख्यविशेष्यकत्वघटितत्वेन तादृ
शानुमितेस्तदनाश्रयत्वात् यथा च प्रामाण्यं मुख्यविशेष्यकत्वघटितं यथा नागुरुमते घटादेर्मुख्य
विशेष्यकत्वं तथोक्तं प्रथमविप्रतिपत्तौ इत्यत्र ज्ञानादीति आदिना ५ अयं घटः सर्वं च प्रमेयं इत्याका
कारस्मृत्यादिज्ञानसंग्रहः यद्यपि स्वाश्रयग्राहत्वस्य कल्प्यस्य केवलान्वयितया मात्रपदार्थैरभूतस्वाश्र
याग्राहत्वघटितनिरुक्तसाध्यस्याप्रसिद्ध्यानवाधसंभवः ~~तथाप्यत्रबाधसंभवः~~ तथाप्यत्रवाधपदेनाप्रसि

भ·प्र· द्विरुक्ताप्रमत्वमिति। तथा चाप्रामाण्यप्रसंगादिति मूलस्यतादृशानुमितेर्भ्रमत्वप्रसंगादिति भावः अ
३८ नुत्थाद इति तथा चाप्रामाण्य इति मूलस्य प्रमायाश्चानुपधायकत्वं इत्यर्थः स्वरूपसिद्धीति पक्षे
हेतुसत्वेत्यर्थः। स्वरूपकथनेति तथा च प्रामाण्यत्वेनैव पक्षतानतूक्तविशेषणविशिष्टत्वेनेत्यर्थः
38 ।अर्थांतरेति प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं नवेति विप्रतिपत्तौ प्रामाण्यत्वावच्छेदेनकोट्यां जिज्ञासितत्वादिति
न भावः निष्प्रयोजनकत्वं विवृणोतीति तथाहीत्यादिना यावत्वाश्रयेति अयं घट इदं वस्त्रं न प्रमेति समू
हालंबनरूपस्याश्रयविषयतयासिद्धसाधनप्रसंगादिति भावः। तत्र च यावत्वघटितसाध्येच।नांश
त इति। विधिकोट्यंशतः सिद्धसाधनस्य निषेधकोट्यंशतो वाधस्यचेत्यर्थः भिदेवेति तद्वतित
त्प्रकारकत्वादेरित्यनुषज्यते पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति तेन विधेयोंऽशतः सिद्धसाधनमिति
तत्सामानाधिकरण्येनेति तेन नांशतो वाधः। तदवकाशं सिद्धसाधनादेरवकाशः। इदमनुमान
अन्यथाप्रकृतानुमानस्य भेदनपेपितत्वात्वेशब्दमात्रेति साध्यस्य स्वयदस्य तद्वतितत्प्रकारक
त्वसामान्यपरत्वे प्रामाण्यमात्र एवतद्वतितत्प्रकारकत्वसामान्याश्रयेश्वरज्ञानादिविषयत्वाद्विधौ एम°
सिद्धसाधनं निषेधे वाधः यदिवसामग्रीग्राह्यतत्तत्प्रामाण्यव्यक्तिपरं स्वपदं तदा तत्प्रामाण्यस्याश्रयग्रा ३८

२ अन्यथानुतादृशे घटरतानुगतत्वस्यैकत्वान्वयितमतद्भाव रूपमाव्याप्यसिद्धेर्बाधात्‌ तन्नतद्धर्मेति॥घटत्वपरत्वादीति॥ तादृशेण २

त्वं तेनेत्यनुमानेपर्यवसानेनार्थोननुगतत्वादितिभावः।नवाधइति अभावेसाध्येप्रतियोगिमत्वमेववाध
इत्यभिप्रायेण।घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वत्वादिना।ननुगतत्वादितियत्वतत्वादेरननुगतत्वेनस
कलप्रामाण्यसाधारणस्यतद्वतितत्प्रकारकत्वस्यैकस्याभावादित्यर्थः।ननुसकलप्रामाण्यसाधारणं
प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिवैकमस्तीत्याह प्रमायदेति आदिनाबुद्धिविशेष [illegible] विषयित्वादि
परिग्रहः परेषांनैय्यायिकानां।गुरूणांस्वप्रकाशत्वांगीकारात्‌मीमांसकानांसर्वथानाप्रसिद्धिः ज्ञान
त्वादेरप्रसिद्धिसंभवादितिभावः विशेषपरतापाइति स्वपदस्येतिशेषः।हेतुविशेषणंसार्थकीकर
र्तुंव्यभिचारस्थानंपरिशेषयति तद्धर्मेति धर्मिभेदेपिघटत्ववतीत्यादिकंभिन्नमित्यभिप्रायेण।ए
कव्यक्तिकगगनादिघटितशाब्दप्रामाण्याभिप्रायेण।संवचेति एकव्यक्तिकसमवायादिसंबन्धाभि
प्रायेण तेनदंडवतिदंडप्रकारकत्वेतत्तद्दंडसंयोगानांनानात्वेनयावत्प्रामाण्याश्रयाग्राह्यत्वेपिनक्ष
तिः।ताभ्योनान्यत्रनत्वेषुसर्वेषुतद्ग्राह्यत्वमितिवाभिप्रायः।केवलं तृतीयक्षणेपिविशेषितं तत्रैव तेष्वेव
तदुत्तरतृतीयक्षणेपिकदाचितद्धर्मादौसंशयापादाह तदाचेति तच्छब्देनचेत्यर्थः।तत्क्षणेतद्धर्मादौपुरुषी
तरीयसंशयाभावस्यनिश्चयासंभवात्‌व्यभिचारसंशयनिरासायाह एषपुरुषइति पुरुषांतरीयतद्धर्मादिष संशयं तेवेति

६ व्यवसायः इत्युक्तानन्तरादौ

२

म.प्र. शयस्यापिख्याश्रयांतरसामानाधिकरण्यादाह तद्व्यक्तीति प्रामाण्यघटकतद्धर्मादावपिताद्दशसंशयविष
३९ यतासत्वात् व्यभिचार इत्यत आह। कोटित्वादिति। कोटित्वप्रयोज्याधिकरणत्वादित्यर्थः तेन विशिष्टस्यान
39 तिरेकेपि प्रामाण्यघटकतद्धर्मादौ न व्यभिचारः। उत्पत्तिक्षणावच्छिन्नतृतीयक्षणत्वनिर्वक्ति तदधिक
ग० रणक्षणेति। क्षण समयः। क्षणेनपात्तृतीयक्षणस्य ग्रहीकर्तुं क्षणत्वोपादानं। तदधिकरणत्वेसतीत्याद्द
शसमयध्वंसानधिकरणत्वमित्यर्थः। चतुर्थक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगितृतीयक्षणपर्यंतस्यापि स्थूलका
विशेषणस्थले इति लीयाधोतद्व्यक्तिपूर्वकालेतद्धर्मादौ संशयात् व्यभिचारवारणाय विशिष्यक्षणत्वमुक्तं नच प्रथमक्षण
शो.व.७६ ध्वंसाधिकरणत्वेसतितृतीयक्षणध्वंसानधिकरणत्वेन द्वितीयक्षणसाधारण्येन निरुक्तिः कुतोन कृतेति
वाच्यं अर्थसंशयात्मकस्याप्रमादाद्यतन्निर्वचने द्वितीयक्षणवृत्तिसंशयात्मकस्वाश्रयकोटौतद्धर्मेव्य स्वद्वितीयत्वार्थः
भिचारप्रसंगादिति। औत्सर्गिकरीत्या स्वाश्रयोधर्मिज्ञानं कोटिस्मृतिः संशय इतिक्रमेणचतुर्थक्षणए
तत्तृतीय इति भावः वसंशयसंभवात् स्मरणात्मकस्वाश्रयक्षेव धर्मिज्ञानत्वमुपपाद्यतृतीयक्षणे संशयमुपपादयति पु
रोवर्त्तीति धर्मितावच्छेदकानुसरणं च तदुत्तरमर्थसंशयोपपत्तये यद्धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य यस्य ए.म.०
कारकं ज्ञानं तद्धर्मे प्रकारकज्ञानत्वावच्छेदेन प्रामाण्यसंशयात् तद्धर्मावच्छेदेन तत्कोटिकसंशयस्यो ३९

१ रादिति भावः॥ तज्ज्ञाने इत्यो वर्तिविशेष्यकं घटत्वप्रकारकं ज्ञानं। नासिद्धिरिति॥ नस्वरूपासिद्धिः॥ ननु सामान्यविशेषेणैवं रीता १
त्योः संशयसंभवस्तत्रासिद्धिरेवेत्यत आह यदिचेत्स्वतंत्रोपस्थिति ता तादृशधर्मघटितं सामान्यं तन्नन्वेर
कधर्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानं चेत्संशयस्तदा गुरुमते ऽसिद्धिः। यदि च स्वतंत्रोपस्थितानेकभे
दाग्रह विशिष्टधर्मिज्ञानं तदा तस्य न्यायनये कोटित्वे संभवे पि कोटित्वेन तद्धि लक्षणविषयतायाश्चासंभ प्रसिद्धिः
वात् तद्विषयतामात्रस्य तद्धर्मो दोषो व्यभिचारादित्यत आह स्वमतेनैवेति तथाच न्यायनयेनैव संशयत्वनि
रूप्यकोटित्वेन तद्धि लक्षणविषयत्वं हेतू कर्त्तव्यमिति भावः। एतेन तादृशव्याख्यानेन हृषणानामाभासत्व
उक्तमेणव्याख्याने दूषणसंभवादिति भावः। तेच। दूषणाभासाः। [illegible] ततसंशयः सामान्यसंश
यः। ततः स्थितिक्षणेति। स्वाश्रयस्थितिक्षणेत्यर्थः। तदेवदर्शयति भवति हीत्यादि। आहक इति विशेष
णाधिपो विशिष्यधीहेतुत्वानभ्युपगंतृमते स्वमतेआह आ आहक इति एकत्वे चयुतोवर्त्ति विशेष्यकघ त
टत्वप्रकारकत्वमेव संशये धर्मितावच्छेदकमिति भावः। स्वाश्रयस्य विषये विषये चेति घटं घटत्वेन पटं चव
स्त्वादिना साधारणधर्मेण क्रमिकेण समूहालंबनात्मना [illegible] वाज्ञसिन ज्ञात्वा तत्तीयक्षणे पटो घटो न वेति सं
शयसंभवादिति भावः। स्वाश्रयएवेति रूपं गुण इति संशयानंतरं तदनुव्यवसायकोटिस्मतिभ्यां तत्तीयक्षणे नैश्चामा
ज्ञानं गुणो न वेति संशयापादि तिभावः स्वाश्रयग्रहीत इत्यतेन साध्यासत्त्वं दर्शितं। स्वाश्रयपानिवर्त्तनोपेति य

६ प्रामाण्यसंशयाप्राहितत्वादिः। प्रामाण्यसंशयाप्रामाण्याहितसंशयं प्रत्ये वतत्प्रकारकनिर्णयप्रत्यनिवर्तकत्वादितात्पर्य ॥ विरुद्धाप्तिरिति॰८

भ॰प्र॰ यद्यपि स्वाश्रयमात्रस्यैव प्रामाण्यशः स्वविषयविशेष्यदर्शनात्मकसमूहालंबनस्वाश्रयनिवर्तत्वमेव तथापि संपाद
४० यत्स्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणावर्त्तिसंशयकोटित्वं तत्स्वाश्रयानिवर्तनीयसंशयविशेष्ये तत्स्वाश्रयग्राह्यत्व त
40 मित्यर्थः। प्रकृते च स्वाश्रयानिवर्तनीयसंशयविशेष्यधर्म्यंतरे स्वस्मिन् वा स्वाश्रयाग्राह्यत्वस्य घटत्वगु
णत्वादौ सत्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः नन्वेवं स्वाश्रयानिवर्तनीयसंशयविशेष्यधर्म्यंतरे स्वस्मिन्
वा स्वाश्रयाग्राह्यत्वस्य तद्धर्मादौ सत्वात्तृतीयक्षणेति हेतुविशेषणं व्यर्थमत आह स्वाश्रयानिवर्त[illegible]
नीयेति अर्थसंशयो यस्य प्रामाण्यं स्वाश्रयग्राह्यं न वेति विप्रतिपत्तौ स्वाश्रयग्राह्यत्वतदभावयोरेव
कोटितयोपस्थितत्वात् देवदत्तीयत्वादौ इति। देवदत्तीयत्वादिकोटिकस्य घटो देवदत्तीयो न वेत्याका
रकस्य। तस्य स्वकोटिकेत्यनेनापि वारणसंभवादाह प्रामाण्यसंशयाहितस्येति तथा च तादृशस्वाश्रया
निवर्तनीयतादृशसंशयविशेष्ये घटे स्वाश्रयग्राह्यत्वस्य घटत्वादौ स्वत्वान्न दवस्थ एवेति भावः। अथ
स्वकोटिकेति प्रथमस्वपदं समभिव्याहृतपरं प्रदायत् हेतुभूतसंशयकोटित्वेन ज्ञायते तदा तदेव स्वप
देयस्वादेन यत्प्रथमं। स्वाश्रयेत्यत्र स्वपदं प्रकृतप्रामाण्यपरं। तथा च यो यो हेतुभूतसंशयकोटिः स स्वको एम॰
टिकस्वाश्रयानिवर्तनीयस्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणावर्त्तिसंशयविशेष्ये स्वाश्रयग्राह्यत्वाभाववानिति व्याप्तिः ४०

अत्र च देवदत्तीयत्वादिकोटिकसंशयवारणाय स्वकोटिकेति। स्थितिक्षणापेक्षितकतृतीयक्षणे स्वाश्रय
नाशाव्यवहितोत्तरक्षणे स्वाश्रयविषयविशेष्यकस्य प्रामाण्यसंशयाजन्यस्यापि घटत्वादिकोटिकस्यापि
संशयस्य संभवात्तद्यावर्त्तनाय अनिवर्त्तनीयेति स्वाश्रयाप्रतिबध्येत्यर्थः। प्रामाण्यसंशयाजन्यतत्कोटि
कसंशयस्यैव स्वाश्रयप्रतिबध्यत्वात्स्वाश्रयानिवर्त्तनीयत्वादिति भावः। तद्विषयतत्कोटिकव्यधिकरण
संशयवारणाय स्वाश्रयानिवर्त्तनीयेति व्यधिकरणसंशयस्यापि स्वाश्रयप्रतिबध्यत्वसत्वात् सामानाधि
करण्यप्रत्यासत्यभावेनैव प्रतिबंधफलोपधानाभावात् इत्यपि कश्चित्। प्रामाण्यसंशयाहितसंशय
वारणाय तत्तीक्षणावर्त्तीति शब्दमात्रानुगमेनेति स्वकोटिकेत्यत्र पक्षीकृतप्रामाण्यदृष्टान्तादिसाधारण
स्य स्वत्वस्यैकस्याभावात् पदार्थपदहेतुभूतसंशयकोटितया [illegible] पागल्प्यते तदा तदेव स्वपदेन परामर्शनीयमि
ति शब्दमात्रानुगम इति भावः। स्वरूपेणा[illegible] घटत्वांशे किंचिदप्रकारीकृत्य प्रकारान्तरेण ज्ञातित्वा[illegible]दिनां प्र
ज्ञातितादिनाऽ न्यरूपेणातथाविधत्वात् स्वाश्रयानिवर्त्तनीयत्वात्। तथा चायं घटो घटत्ववा[illegible]न्नेत्याकारकनिश्चयान
तरं स्वाश्रयानिवर्त्तनीयस्यायं ज्ञातिमान्नवेति संशयस्य घटत्वादिकोटिकस्य संभवात्। तद्विषयेऽप्रामाण्य
त्वसत्वाद्व्यभिचार इति भावः। एवं यत्रायं घटत्ववानिति इदंत्वावच्छेदेन स्वाश्रये घटत्वं गृहीतं तदुत्तरं त

ऽप्रकारेण घटत्वादिना ४

भ॰टी॰
८१
41

तीयपक्षणोद्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन घटत्वादिसंसर्गाय स्वस्वाश्रयानिवर्त्तनीयपक्ष्यसंभवात्तद्विशेषयेऽगत्यमाणत्वेन व्य
भिचारः एवं समवायादिनासंबंधेन यत्र घटत्वादिकं तत्र कालिकसंबंधेन तत्तीयक्षणोतादृशसंशयसंभ
वेन च व्यभिचार इत्याहा एवमित्यादिना धर्मितावच्छेदकभेदाद्विरपीत्यादिना संबंधभेदादिपरिग्रहः
ननु तादृशसंशयस्य यद्धर्मितावच्छेदकं तदवच्छेदेन स्वस्वरूपेन रूपेणापेन संबंधेन च कोटितातेन रूपेण
तेन संबंधेन स्वाश्रयग्रात्यत्वस्याभावः साध्य इत्यतो नोक्तदोष इत्यतआह कत्यनेति व्यर्थविशेषणत्व
मिति विशेषणांतत्तीयक्षणावृत्तीति तथा च यत्र संशयविषयत्वं ज्ञानविषयत्वं वा तत्र स्वाश्रयोत्तरत्तीय
क्षणावृत्ति स्वाश्रया निवर्त्तनीयसंशयविशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन तादृशसंशयकोटितावच्छेदकप्रकारे
णातेन संबंधेन स्वाश्रयग्राह्यत्वाभाव इत्यत्र व्यभिचाराभावेन हेतौ तत्तीयक्षणावर्त्तित्वादिविशेषणं व्यर्थं
स्वाश्रयाग्रात्यत्वेपरादौ विशेष्याभावेन स्वाश्रयग्रात्यत्वे च घटत्वादौ विशेषणाभावेन सर्वत्रैव विशिष्टाभाव
रूपसाध्यसंभवात् न च साध्ये स्वकोटिकत्वविशेषणं देयं एवं च पक्षकोटिकसंशयतत्तीयक्षणोत्पन्नसजातस्ता
त्रहेतावपि तद्विशेषणं सार्थकमिति वाच्यं तथा सति प्रक्षालनाद्वित्यादिव्याप्यात् साध्ये तद्विशेषणदान राम॰
स्यानौचित्यात् न च तादृशसंशयविशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेनेत्यादेः स्वाश्रयप [redacted] ८१

विष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाव
च्छेदेनेति नो...
तापवच्छेदेने तत्...

५ताद्दशसंशयकोटितावच्छेदकावच्छिन्नंयत्प्रकारकं ताद्दशसंशयादिनिरूपितत्वंतत्कोटौप्रसिद्धंपावत्स्वाश्रयपनिरूपत्व५

[redacted]
ग्राह्यत्वस्यविशेषणत्वेऽप्रसिद्धिः तदभावविशेषणत्वेचासंभवः घटत्वादौताद्दशसंशयविशेष्यीभूतयः
टाद्यवच्छेदेनायं घट इति स्वाश्रयग्राह्यत्वाभावस्यासंभवादिति वाच्यं घटाद्यवच्छेदेन घटत्वेऽयंघट इति
स्वाश्रयग्राह्यत्वंन पटाद्यवच्छेदेनेति प्रतीतिबलेन तथा स्वीकारात् ताद्दशसंशयविशेष्यतावच्छेदकावच्छि
न्नविशेष्यतानिरूपितत्वस्यवृत्तित्वोभयाभाववत्त्वद्विषयतासामान्यकत्वस्यवाप्राप्यत्वात्ः दिगिति दिगर्थ
स्तु यत्र पुरोवर्त्ति विशेष्यकं घटत्वप्रकारकंज्ञानं स घट इत्येकस्मरणं इत्यादिफवौक्तरीत्या [redacted]
उत्पत्तिक्षणावच्छिकतत्तीयक्षणे प्रामाण्यसंशयोऽनंतरं स्वार्थसंशयस्तत्र स्थितिक्षणापेक्षिकतत्तीयक्ष
णावर्त्तिसंशयकोटित्वस्यघटत्वेसत्वात् उक्तसाध्यासत्वाद्यभिचार एवेत्यादि केचित्वित्यादि स्वाश्रयोत्तरः
समानाधिकरणस्वार्थकोटिकोयावान् संशयः तत्पूर्वकालीनोयः स्वाश्रयोत्तरः समानाधिकरणः संश
यः तत्कोटित्वादिर्थः। अत्र स्वार्थकोटिकताद्दशयावत्संशयपूर्वकालीनत्वमप्रसिद्धमतः स्वाश्रयोत्तरेति
स्वार्थकोटिकसंशये विशेषणं तत्स्वाश्रयव्यक्त्युत्तरेत्यर्थः यत्स्वाश्रयव्यक्त्युत्तरं प्रामाण्यसंशयोऽनंतरं
च विषयसंशयस्तत्स्वाश्रयव्यक्तिरेवपक्षेव्याप्तेन नासिद्धिः। तत्स्वाश्रयोत्तरपुरुषांतरे स्वाप्य कोटिकसंशयपरं

क्षणवदितस्वाश्रयो
तरमित्यर्थः॥१

अवच्छेद्याधिकरणसंबंधेन तैवावच्छेदकाविमपटछेद्यमवच्छेदकत्वादित्यर्थः॥१०

भ·प्र· ४१ संभवात्तमादायासिद्धिरतः स्वसमानाधिकरणेति। तादृशप्रावत्संशयांतर्गतप्रामाण्यसंशयपूर्वकालीनत्व
स्य तत्संशये ऽसंभवात् स्वार्थकोटिकेति तादृशप्रकिंचित्संशयपूर्वकालीनत्वस्य अर्थसंशयेपि सत्वेन
५२ व्यभिचारउत्पत्तोभावदिति स्वार्थांशे संशयत्वप्राप्तये संशयेति। अन्यथाप्रामाण्यसंशयस्यापि स्वार्थवि
षयत्वेनासिद्धिप्रसंगात्। पूर्वकालीनेति कालो ऽत्र क्षणः तेन स्थूलकाल[redacted]ये संशये ति। अन्यथा
[redacted] मादायनार्थे व्यभिचारः स्वाश्रय पूर्वकालीनार्थसंशयमादायार्थे व्यभिचारात्तद्वारणाय स्वाश्र
गार यो त्तरेति अत्रापि व्यधिकरणार्थसंशयमादाय व्यभिचारणाय समानाधिकरणेति प्रामाण्यस्य तो संशये
5 वा स्वार्थस्यापि प्रकारत्वरूपकोटिसत्वात् संशयेति संशयकोटित्वात्। संशयकोटितापर्याप्त्यधिकरण
त्वादित्यर्थः। तेन तद्वत्तादिघटितप्रामाण्यस्य विशिष्टस्य कोटित्वे तद्घटकीभूतार्थतद्वत्तादेः कोटित्वे
पि न तत्र व्यभिचारः। कोटित्वपर्याप्ता नुधावनमपि रातदर्थमेवानन स्वार्थत्वं स्वाश्रयविषयत्वं· तथा च गुरु
मते प्रामाण्यस्यापि स्वाश्रयविषयत्वात्तत्पूर्वकालीनत्वस्य च संदेहेऽभावात् संदिग्धासिद्धिरत आह स्वार्थ
त्वं त्विति स्वाश्रयविषयताप्रयोजकेति प्रामाण्यस्य स्वाश्रयविषयतातु नेंद्रियप्रत्यासत्तिप्रयोज्याः स्वसामा श्री राम०
बलादेव ज्ञानस्य स्ववृत्तिप्रामाण्यविषयत्वात्· स्वोत्पत्तेः पूर्वं स्वस्यासत्वेन स्वघटितस्ववृत्तिप्रामा[redacted] ४१

णेंद्रियप्रत्यासत्तेः स्वप्रतिकारणतायाः अत्यंतासंभावितत्वादिति भावः ननु संयोगसंयुक्तसमवायादिसाधार
णप्रत्यासत्तित्वं नैकमतमित्याह स्वाश्रयविषयत्वेनेति उभयमतसिद्धत्वे न्यायमतसिद्धत्वस्यानुप्रवेशात्तत ए
प वसामान्यस्य गुरुमतसिद्धत्वस्य प्रवेशो वैयर्थ्यादाह न्यायमते वेति यद्यप्युपनीतभानात्मकस्य कस्यचित्स्वा
श्रयस्य न्यायमते प्रामाण्यविषयतासिद्धैव तथापि यावत्स्वाश्रयविषय विषयत्वेन न्यायमतसिद्धत्वं वक्तव्यं
तदन्यथा स्वाश्रयव्यक्तिविशेषो वा वक्तव्यः। अत्र तृतीयपक्षे एवं तृतीति यथाश्रुतपदार्थस्य त्याग एवास्वरसः।
अन्येत्विति विरोधप्रदर्शनेति पदद्वि प्रामाण्यं स्वाश्रयस्यास्य स्यात्तदा स्वाश्रये सति तादृशप्रामाण्यसंशयवि
षयो न स्यादिति साध्यासत्वप्रकृतहेतोर्विरोधोपि कारेणास्फूचित इति भावः। स्वाश्रयाप्रतिबध्यसंशयको
टित्वं घटत्वादावपीत्यतो मात्रेति अत्र स्वाश्रयप्रतिबध्यसंशयाकोटित्वे सति स्वाश्रयाप्रतिबध्यसंशयकोटि
त्वे मात्रपदार्थे विशेष्यदलवैयर्थ्यादाह स्वाश्रयप्रतिबध्येति अत्रापि स्वाश्रयपदं स्वाश्रयव्यक्तिविशेषपरं तेन
प्रामाण्योपनीतभानात्मकस्वाश्रयप्रतिबध्यतया प्रामाण्यसंशयस्य नासिद्धिः यद्यप्ययं घटो न वेदं ज्ञानं प्रमान
वेति समूहालंबनसंशयस्य स्वाश्रयप्रतिबध्यतया तथैव दोषस्तथापि कोटितासंबंधेन प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वा
भावात् पत्कोटिकसंशयत्वं स्वाश्रयप्रतिबध्यतावच्छेदकं तत्त्वाभावादिति यावत् ननु घटवन्न वेति संशयं अयं घ

२ अत्रपुरुषविशेषसंस्याश्रयग्राह्यत्वाभावःसाध्यः।तेनायंदंडीत्याकारकस्वाश्रयानिवर्त्तनायसंशयकोदेदंडत्वादेनव्यभिचारइतिबोध्यं॥२

म.प्र. त्वसमवायीनवेतिसंशयंपचप्रतिश्चयंघटइतिस्वाश्रयस्याप्रतिबंधकतयास्वाश्रयप्रतिबध्यसंशयकोटित्वाभा
४२ वस्यचतत्रसत्वाद्याघवदाश्रयगात्वत्वेनतदभावरूपसाध्यासत्वात् तत्रव्यभिचारइत्यतआह नैयावत्स्वाश्र
यप्रकारइति धर्मिणोविशेष्यत्वेनसमवायस्यचसंसर्गत्वेनस्वाश्रयविषयत्वात् तत्रसाध्यस्यापिसत्वात्नव्य
भिचारइतिभावः।यद्यपिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वाश्रयंयावद्विषयत्वंन क्वापिघटे तथापिविशेष्य
भेदेनप्रामाण्यंभिद्यतइत्याशयः।एकव्यक्त्याकाशादिविशेष्यकशब्दप्रकारकप्रामाण्याभिप्रायेणेदृमि
त्यपिकश्चित् पक्षधर्मस्येति नशसंशयइत्यग्रेतनेनान्वयः।तद्घटितेति।तद्धर्मघटितेत्यर्थः अत्रापिय
थाश्रुतशब्दासंदर्भएवास्वरसः।ननुअप्रामाण्यग्रहस्यप्रामाण्याभाव परत्वेयत्रभ्रमत्वसंशयादेवसंश र्थसंशय
यस्तत्राप्रसिद्धिर्भ्रमत्वपरत्वेतुयत्रप्रामाण्याभावसंशयादे वसंशयस्तत्रा प्रसिद्धिरतस्तदुभयसंग्रहा
याह प्रामाण्यविरोधीति प्रामाण्यसामान्यविरोधित्वोक्तौघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वाभावादेरपिपटा
दिज्ञानप्रामाण्यसमानाधिकरणत्वात् तदसंग्रहः।यत्किंचित्प्रामाण्यविरोधित्वोक्तौचघटत्ववतीत्यादि
ज्ञानप्रामाण्यसंशयतत्संशयविषयेघटत्ववतीत्यादिप्रामाण्येऽसिद्धिरतस्तत्तदिति तद्विरोधित्वंचए एम०
कविशेष्यावच्छेदेनतदभावव्याप्यत्वंतेनप्रमाभ्रमरूपसमूहालंबनेतद्भ्रमत्वस्यतत्प्रमात्वसमानाधिकरण ४२

५ तदेकज्ञानसंशयतत्संशयाप्रसि...

१ विषयेऽर्थेऽपि सत्त्वेन व्यभिचारश्चातो न त्रु कताभिप्रायेणाह तत्संशयजन्येति। अर्थस्य तु प्रामाण्यसंशयजन्यसंशय १

त्वेऽपि न क्षतिः। यथाश्रुतस्य प्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयाविषयत्वात्तद्व्युदासः। तत्संशयत्वेन तत्प्रामाण्यविरो
२ तै धिसंशयत्वेन तत्संशयत्वेन तत्र संशयत्वेनेत्यस्य व्यावृत्तिमाह धारावाहिकेति धारावाहिकाप्रामाण्यसंश
येऽपूर्वसंशयस्य विशेषणाज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु संशयत्वे[illegible]कत्वविवक्षयेत्यतस्तदित्यस्य व्यावृत्तिं द
र्शयितुमाह तादृशाप्रामाण्येति तादृशाप्रामाण्यं घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्याभावः घटत्वाभाववतीत्यादि
भ्रमत्वं च। तदीयज्ञानेति घटत्ववतीत्यादिज्ञानेत्यर्थः। तत्प्रामाण्यं च घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यवति प्रामा
ण्यप्रकारकत्वं। तथा चेदंत्वावच्छेदेन घटज्ञानं घटत्वव + नेति तद्व्युदासः। ननु तत्संशयस्य संशयत्वेन या
ज्जनकता तन्निरूपितजन्यतैव विवक्ष्यतां किं तत्संशयत्वेन जनन[illegible] + ति घटत्वप्रकारकं न वा इदं घटत्ववती
त्यादिप्रामाण्यज्ञानं न तत्प्रामाण्यवति तत्प्रकारकं न वा इत्याकारकसमूहालंबनरूपस्य घटत्ववतीत्यादिप्रामा
ण्यविरोधिसंशयस्य घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यवति प्रामाण्यप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यविरोधिसंशयत्वेन
ऽदीच्यसंशयं प्रतिजनकत्वेऽपि घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यविरोधिसंशयत्वेनाजनकत्वान्नासिद्धिरित्यर्थः।
न च निश्चयकाले नार्थसंशयप्रत्येव प्रामाण्यसंशयस्य हेतुत्वात् घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यसंशयदशायां
च तन्निश्चयस्यासंभवात् कथं तदीयज्ञानप्रामाण्यसंशयस्य तत्र संशयत्वेन जनकत्वमिति वाच्यं [illegible]नरूपे

भ॰प्र॰ ४४ णात्तज्ज्ञाने घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यसंशयस्तदन्यरूपेणात्तत्र घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यनिश्चयस्तत्रोक्त
रीत्या तत्प्रामाण्यविरोधिसंशयस्य संशयत्वेन जनकत्वसंभवात् । अत्रापि तत्प्रामाण्यविरोधिसंशयत्वावच्छि
न्नजनकतानिरूपितजन्यतायाः कोटितासंबंधेनानवच्छेदकत्वादिति हेत्वर्थः । तेन तादृशसमूहालंब
55 नसंशयजन्यस्यायं घटज्ञानं प्रमा न वा अयं घटो न वेति समूहालंबनसंशयस्य घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्य
विरोधिसंशयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताश्रयस्य विषयत्वेपि घटत्ववतीत्यादेर्नासिद्धिः । वहि
र्भावनीयमिति । तत्प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदभावरूपहेतोरप्रसिद्धिरिति भावः । केचिदित्यादि । प्रामाण्याप्रा
गुर माण्यकोटिकसमूहालंबनसंशयकोट्यवच्छेदे व्यभिचारेणाप्रमात्रेति । अप्रामाण्यं प्रामाण्याभावः । तेन
भावद्वयकोटिकसंशयानुपगमेपि न क्षतिः । अप्रामाण्यपदस्य भ्रमत्वपरत्वे तु प्रामाण्याप्रामाण्यभिन्न
भावाभाव कोटित्वमात्रार्थः । कोटित्वं । कोटितापर्याप्त्यधिकरणत्वं तेन प्रामाण्यविशिष्टस्य घटकतया घ
टत्वादेः कोटित्वसत्त्वेपि न व्यभिचारः । इत्याद्युरित्यत्र यथाश्रुतार्थत्यागएवास्वरसः । मूलोक्तहेतोः स्वयं
ग्र दूषणमाह । अत्रेत्यादिना । अत्र । मूलोक्तपरतस्त्वसाधने । क्वापि हेताविति । प्रामाण्यसंशयेत्यादिहेतोः राम॰
पक्षे निश्चितत्वेपि अप्रयोजकत्वं । तत्तीपक्षणवत्तीत्यादिहेतोः स्वयंव्याख्यातस्य संदिग्धासिद्धत्वात्स्वतस्त्व ४४

वादिनास्वाश्रयोत्पत्तितृतीयक्षणोत्पादृशसंशयानुपपत्तिमात्।।भट्टमिश्राविति गुरुमते परतस्त्वसा
प्र धनानुमानस्यप्रागुक्तत्वात् विशेषेणतदुभयंत्येवेदं परतस्त्वानुमानमितिभावः।ननुघटज्ञान
मप्रमित्यादौघटज्ञानमित्यादिशब्दवोधादौचप्रामाण्याविषयत्वात् सिद्धसाधनमतआह।विप्रति
पत्ताविति यथाश्रुतेतदप्रामाण्याविषयकत्वेनघटज्ञानमित्यादिशब्दज्ञानावारणात् तत्प्रा
ज्ञान माण्याविषयकत्वेनविषयकत्वेनच पक्षतमतसिद्धंतदन्यत्वेनेत्यर्थः आहकसामग्रीजन्यत्वस्वाश्रय
ग्रहाविषयत्वेसतिवेशेषोरवात् सामग्रीपदाश्रवणाच्चनिष्कर्षाभिप्रायेणव्याचष्टे आहकेत्यादि इति
ननुद्वेतौतत्पदेनपरावृत्तादृशग्रहपरामर्शेऽप्रसिद्धिरतआह द्वितीयेचेति तदा तत्पदेन तादृशः।
स्वाश्रयग्रहः।ननुधर्म्यन्तरेसंदिह्यमानस्यघटत्वस्यापावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वादाह संदिह्यमानेति।त
त्रेति व्यवसायेत्यर्थः।तेनव्यवसायेसंदिह्यमानत्वादित्यर्थः ननुरूपंगुणइत्यादिस्वाश्रयोत्पत्ति
न तीयक्षणेव्यवसायेसंदिह्यमानत्वात् साध्यासत्वात् चगुणत्वादौव्यभिचारइत्यत आह शेषमिति ता
दृशापक्षवहिर्भूतमित्येके साध्येपितत्रेतिपदंदेयमित्यपरे अन्येतु एतदर्थरसेनैवपक्षेति ग्रन्थंयो
जयन्तिदीधितिकृतइतिवर्णयन्ति अतएवानुपदंअत्रतत्रेतिसाध्यहेत्वोर्दोषमतीति।यद्वाव्यवसायेतिश्र

55 म.प्र. ४५ पस्यत्वीपक्षरोन प्रामाण्यसंदेहस्तत्रासिद्धेराह यस्येति कालीनीतमिति अन्यथा[illegible] व्यर्थं कालीकांतं १
स्यात् तथा चेति प्रामाण्यत्वेन प्रामाण्यमात्रपक्षतायां भागासिद्धिरित्यत आह एतज्ज्ञानेति तथा च
(त) कर्मधारयः निश्चय ज्ञानभेदेन प्रामाण्याप्रामाण्यभेदेपि न क्षतिरिति नात्रेति एतज्ज्ञानविशेष्यत्वार्थः तन्निश्चयेति। कर्मधा
विशेष्यत्वार्थः ३ रयः अत एवाह व्यक्तीति तस्य निश्चय इति षष्ठीसमासे तु उक्त यावदादिसकलपददानप्रसंग इति
तदुत्तरेति तन्निश्चयोत्तरेत्यर्थः अत्रेति साध्यस्थात्रेत्यस्य समानार्थकं। ननु साध्यहेत्वोरत्रेति द्वयं किम
र्थमत आह। प्रकारेत्यादि व्यवसायतद्विषययोरिति यथासंख्यं मन्वयः तथा च साध्यस्थात्रयदाद्य
कोऽयुपक्षि नेदं ज्ञानं गुण इति व्यवसायस्तदुत्तरं तन्निश्चयस्तदुत्तरं तस्मिन्नेव व्यवसाये ऽयं व्यवसायो गुणो त
नि.७ नवेति गुणत्वसं[illegible]देहस्तत्र गुणत्वे हेतुसत्वात् ज्ञानेन आहमित्यात्मकसाध्यासत्वाच्च व्यभिचार इति सा
ध्यस्थात्रयदं समानप्रकारकत्वार्थकं एवं विषयीभूतज्ञाने प्रकारान्तरेण ज्ञानत्वसंदेहस्तत्र व्यभि
क चार इति हेतुस्थात्रेति समानप्रकारकत्वार्थकं। अत [illegible] एवं च भिन्नप्रकारतयाभिवे विशेष्यमादाय न व्य
भिचार इति अत्र त्वग्रे स्थापना विरहात् स्थापना हेतुदोषविरहाच्च न्यूनतामुद्धारयन्निष्कम्पानुमा एम०
नाभिप्रायेणापरपक्षखंडनफलकं स्वमतव्यवस्थापनरूपं जल्पं गुरुमते दर्शयति अपव्यवसाय इत्यादि ४५

नाः अन्यत्सर्वं सुगममिति स्वरूपं परपक्षखंडनरूपं तत्र व्यवसाये एवं द्वेत्वोरपि संदेहात्मक व्यवसा
यश्च न पक्षः यद्यपि गुरुमते संदेहो प्रसिद्धः तथाप्यगृहीतासंसर्गक विरोधिकोटिद्वयोपस्थितिका
लीनधर्मिज्ञानस्य तन्मतेऽतथात्वादिति अत्र यो यद्विशेष्यकप्रामाण्य संदेहाविरोधी सन्तद्विशेष्य
कप्रामाण्यग्राहक इति व्याप्तौ धारावाहिकप्रामाण्यसंदेहे व्यभिचार इति यद्विशेष्यकपदं निश्चयपरं अतए
वार्थांतरभ्रमात् द्वितीयहेतौ निश्चयत्वे सतीत्यनुत्तरं त्वित्यादि सर्वमिदं स्वमतानुसारेणोत्याकुः स्वयंदू
षयति अत्रापीति मिश्रमतमाह अयमित्यादि सुगममन्यत् श्रि[illegible]वमिति स्थापनादिकं च वोध्यं
ननु ज्ञाततालिंगकानुमितेरप्रसिद्धत्वात् भट्टेन समं कथं जल्प इत्यत आह पूर्वोक्तेति तथा चेत्थमवता
रणीयं प्रामाण्याविषयत्वेन यद्रूद्धमतसिद्धं तद्भिन्नं ज्ञानं प्रामाण्यविषयकं न वेति विप्रतिपत्तिः। एतदनु
५८ सारेण स्थापनादिकं च वोध्यं ननु प्रमाजन्यत्वो वस्थापि पक्षत्वात् त[illegible]दाद्यसिद्धसाधनमित्यत आह य
रत्वित्यादि तथा चावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन सिद्धेरप्रतिबंधकत्वादिति भावः न
नु प्रति स्थापनायां तद्दाद्यैव बाध इत्यत आह तत्सामानाधिकरण्येनेति नव्यैर्व्याप्तिकानां किं पक्ष
कृत्वा स्वपक्षव्यवस्थापनमिति वाच्यं प्रामाण्याविषयत्वेन यद्रूद्धमतसिद्धं तद्भिन्नत्वसामानाधिकरण्येन स्व

वह्नित्वप्रकारकानुभवमात्रस्य प्रमात्वे प्रमात्वावच्छेदकविशिष्टे वह्नित्वप्रकारकत्वाभावासिद्धावपि तत्र सम्भवात् न प्रामाण्यासिद्धिरिति भावः। धर्मितावच्छेदकेत्यादि।
तथा च धर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकत्व वह्नित्वप्रकारकानुभवत्वस्य प्रमात्वावच्छेदकत्वात् वह्निविशिष्टे तादृशानुभवस्य सम्भवात् तस्मिन् प्रवृत्तिमानादिरिति भावः ॥१०॥

म·प्र· मतसिद्धानुव्यवसायमादाय निषेधविश्रामात् तावतैव भट्टमतस्थापनात्। तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यां प्रमात्व
५६ सिद्ध्यसिद्धिभ्यां सिद्धौ सिद्धमेव असिद्धौ कथं तन्निषेधः प्रतियोग्यज्ञानात् किं व्याघातेन परप्रामाण्यम् इत्यं
भ्युपगमयितव्यमिति तद्विषयत्वं प्रमाविषयत्वं समानसंविदित्यादिन्यायादित्यर्थः। एवं च द्रेतो नवि
षयत्वे सिद्धे ज्ञानस्यापि वह्निविषयत्वं सिद्धं तथा च तस्मिन्नेव ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयं व्यतिरेकिणा। व्यतिरे
कीचेदं वह्निज्ञानं प्रामाण्यं एतज्ज्ञानत्वादित्याकारः। तत्र विशिष्याग्रहे णहे तु साध्यप्रो: सामानाधिकर
ण्याग्रहणात् नान्वयित्वं। एवं विशिष्य निश्चितसाध्यवद्वावर्त्तत्वग्रहाभावात्तु साधारणत्वमिति। लाघव
वात् वह्निज्ञानस्योपस्थितत्वेन लाघवात्। न च मूलेव हेतुः प्रमाविषयत्वानुमानं किमर्थमित्यनुयोगः।
तव वह्नित्ववतीत्यादिलाभार्थं तदवतारणात्। न च सामान्यत इति कथं मूलं अधिकरणविशिष्टे निरूपत्वात्
स्येति। अपि धर्मितावच्छेदकेत्यादि। यत्र वह्निरत्नीदंतारूपधर्मितावच्छेदके न ज्ञाते वह्नित्वप्रकारकोऽनुभवस्त
स्याविषयसत्त्वात् तादात्म्येव साध्यस्यापि पर्यवसानात्। अर्थान्तरमत आह धर्मितावच्छेदकेत्यादि। नचाप द्वितीयकाण्डम्
मनुभवः प्रत्यक्षात्मा न संभवति तत्र कस्यचित्तत्त्वनिष्ठस्यावच्छिन्नमानस्वीकारात् इति वाच्यं यत्र जल एम०
सन्निकर्षे काले च वह्निरत्नि इदंतावद्वित्वयोः स्मरणं तत्र तथाविधानुभवस्य जलत्वनिष्ठधर्मांशे निर्विकल्पा ५६

56

तस्य क्लिप्तत्वाद् वह्नित्ववतीत्यादेरनिश्चयादित्यासायः ॥४

वह्निरित्यत्र अव साधारण्यं धर्मितावच्छेदकेत्यस्य धर्मवृत्तिधर्मान्तराच्छिन्नविशेष्यताकत्वार्थकत्वमित्याशयेनाह · ४

त्मनः संभवात् नचारोपं प्रति धर्मितावच्छेदकविशिष्टज्ञानं हेतुरिति न तथेति वाच्यं आरोपमात्रे धर्मिज्ञा
नस्य हेतुत्वे मानाभावात् यत्र जलसंनिकर्षकाले वह्निवृत्तिः इदं त्वावच्छिन्नजलत्ववह्नित्वयोः स्मरणं तत्र त
ने स्य संभवात्। एवं शाब्दानुमानयोरस्तु नितरामिति प्रथमसाध्ये ...पमा...शंकिते इदं जलमित्याद्यात्मकानुभ
वेऽपि यथोक्तसाध्यसत्त्वादाह वह्नित्वप्रकारक इति यत्र वह्नित्वप्रकारेणाज्ञलत्वप्रमुख तत्ताकं स्मरणं
४ अनुभवेति- तत्र पत्रेत्यादिसाध्यसत्त्वादाह यत्रेत्यादि वह्नित्वप्रकारकानुभवस्य रूपत्वादिविशिष्टरूपादिविषय
सति ६ कत्वेबाधात् तथानुधावनं तथाच वह्नित्वप्रकारतायदंशे तदंशे तदभावः साध्यमित्यर्थः। एवं वह्नित्वप्रका
रकानुभवस्य द्रव्यत्वादिविषयत्वेन बाधात् मात्रेति वह्नित्वभ्रमः। धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिवि
शेष्यकः। अत्रावह्निमात्रवृत्तित्वं वह्निवृत्तित्वे सति अवह्निवृत्तित्वं तत्रावह्निवृत्तित्वं अखंडाभावतया
व्यर्थमपि दूरीकरोति मात्रार्थेति यथाश्रुतचतुर्थसाध्यस्य वह्निवृत्ति वह्नित्वप्रकारकभ्रममादाय
पर्यवसानादाह वह्नित्वेति एवं रूपादेरपि विशेष्यत्वात् ज्ञाने वह्नित्वप्रकारकत्वेनावह्निवृत्तिविषय
ताकत्वेन च बाधापत्तेः अवच्छिन्नत्वपर्यंतानुधावनं तदर्थस्तु अंशभेदः तथाच वह्नित्वप्रकारिकाया
ऽवह्निवृत्तिविषयतातदवच्छिन्नेत्यर्थः इदं च विशेष्यभेदेन विषयताभेदपक्षे। अभेदपक्षे तु वह्निव

ननु तथापि दाहसमर्थविशेष्यकत्वस्य वह्नित्वप्रकारकत्वानतिरिक्तवृत्तित्वात्तथैव व्यभिचार इत्यत आह अवच्छेदकत्वं चेति · ४

भ·प्र· त्तिरूपवृत्तिविषयतायाऐकात्तस्याश्च वह्नित्वप्रकारकत्वाद्व्याप्यापत्तेरिति इतरस्यानतिप्रयोजनत्वादाह अ

४७ वच्छिन्नत्वमिति विेष्यधिकरणस्यावच्छिन्नवृत्तित्वा थकत्वे पूर्वाभेद इत्यत आह वच्छवृत्तीति नचवच्छव

47 त्तिवह्नित्वप्रकारकविषयैको [redacted] ने त्यर्थ एव सम्यगिति वाच्यं। यथासन्निवेशेना ऽवेय

र्थ्यात् · दाहसमर्थेत्यादि तादृशं दाहसमर्थविषयकं असावेत्रिकमिति सर्ववह्न्यनुभवानीयपक्षत्वात्

येन प्रपत्नो नत्र नितस्तत्र हेतोर्भागासिद्धिरिति। ननु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धौ सत्

त्यां भागासिद्धिरदूषणमित्यत आह। द्वितीयं चेति एवं द्वितीयं ननु गृहीतकारणभावानामेवानुमानंभवि

ष्यतीत्यत आह। तत्वेनेति। जनकत्वगर्भे णेत्यर्थः ननु इमौ वह्नीति गृहीतौ वन्हो रनुभवस्य यथाश्रु

तहेतुसत्वात्प्रथमसाध्यासत्वाच्च व्यभिचार इत्यत आह प्रथमेति ननु दाहसमर्थविशेष्यकत्वस्य तत्र भ्रमे

सत्वादाह अवच्छि न्नेति ननु तथापि दाहसमर्थविशेष्यकत्वस्यैव ता ननिष्ठस्य वह्नित्वप्रकारकत्वा

न्यूनवृत्तित्वात्तदोषतादवस्थ्यमित्यत आह · दाहसमर्थेति · दाहसमर्थमात्रविशेष्यकत्वस्यैव सम्यक

त्वे ऽयं वह्निरित्याद्यनुभवस्यापि प्रापश्लो ऽन्यविशेष्यकत्वात् ऽसिद्धिसंदेह इत्यत आह वह्नित्वप्रकार एम०

कत्वमिति। तदर्थस्तु दाहसमर्थास्तु दाहसमर्थान्यस्मिन्न वह्नित्वाप्रकारकत्वं। इतरसमात्रार्थघटकवि ४७

६ प्रथमे साध्ये हेतौ दाहेत्यादेः फलमात्रव्यभिचारवारणमुक्त्वेन द्वैयर्थ्यमिति रवमिति

२ शेषणास्यैव वैयर्थ्यात्ः इत्यस्य च वह्निविशेष्यकवह्नित्वजलत्वोभयप्रकारकसंदेहे तु साध्यासत्त्वादेव वह्नि-
त्वप्रकारकेतरविशेष्यकेहेत्वसत्त्वादेव न व्यभिचार इत्यत आह निश्चयत्वमिति दाहेत्यादेर्वैयर्थ्यापत्ती
ह द्वितीय इति जलविशेष्यकादिसंशयानां वह्नित्वप्रकारतायं दशेऽवह्निमात्रवृत्तिप्रकारकसत्त्वे त्वर
पि निश्चयत्वेनैव वारणं ननु लोहितो वह्निरिति भ्रमस्य संशयान्यत्वेन हेतुमत्त्वाद्वह्नित्वप्रकारता
शेऽवह्निमात्रवृत्तिलौहित्यस्य प्रकारकत्वसत्त्वेन साध्यासत्त्वाच्च व्यभिचार इत्यत आह तच्चेति। वस्तु
त इत्यनेन विरोधविषयतानिरासः। एवं प्र मुष्टतत्ताकवह्नित्वप्रकारक जलस्मरणे हेतुसत्त्वेपि सा
ध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इति एवमेव· निश्चयत्वमात्रमेव· दाहस मर्थमात्रविशेष्यकत्वस्य फलमाह व मात्रपदस्यावृत्तिमाह·
ह्नित्वमात्रेणैव वह्निस्मरणं इत्यं तेन अनुभवे तु अवह्निवृत्तिधर्मांतरविषयतया निश्चयपदेन वारणात्·
वह्नय स्मरणमपि प्रमुष्टतत्ताकं मात्रपदेन सूचितं वह्नित्वप्रकारकेत्यस्य फलमाह अवह्नित्वेति अवह्नि
त्वं वह्निभिन्नमात्रवृत्तिधर्मः। तथा च जलत्वादिना यत्र वह्नेः प्रमुष्टतत्ताकं स्मरणं तत्र साध्यासत्त्वेन
व्यभिचारस्य वह्नित्वप्रकारकत्वेन वारणमिति द्वितीय मात्रपदेन दाहेत्यादिविशेषणं सूचितमि
ति निश्चयत्वस्य फलमाह लोहितो वह्निरिति अत्रापि वह्निमात्रविशेष्यकत्वं वोध्यं· अत एव स्मरणप

भ·प्र· येतान्नुधावनं· न व्यभिचारः इति निश्चयपदस्यैकधर्मिकवस्तुतो विरुद्धोभयाप्रकारकत्वार्थकत्वात्· तो
४८ हि त्यवह्नित्वयोश्च वस्तुतो विरोधादिति ननु तार्णो वह्निर्यत्रा तार्णो वह्निरिति तत्र हेतुसत्वात् विशिष्टा
48 वृत्यतार्णत्वप्रकारकत्वाच्च व्यभिचार इत्यत आह विशिष्टावृत्तीति तदर्थस्तु विशिष्टावृत्तियद्वह्नित्वन्यू
नवृत्ति तद प्रकारकत्वं विशेषणात्· हेतुविशेषणात् फलमाह ननु तार्णेत्यादि अत्रापि मात्रपदं तार्
णवृत्ति धर्मान्तरस्मरणे निश्चयपदेनैव वारणात् तद्वैयर्थ्यवारकं अत्र विशिष्टावृत्तीत्युपादाने ऽयं वह्नि
रित्यनुभवे इदं त्वस्य वह्नित्वन्यूनवृत्तिनः प्रकारत्वेनासिद्धिस्तदुपादाने च विशिष्टाभावसत्वात् नासिद्धि
रिति वह्नित्वन्यूनवृत्तीत्युपादाने च समस्तहेतुवैयर्थ्यं साध्याविशेषवारकं च न सार्थकमिति ननु हे
तुसार्थक्याय न्यूनवृत्तित्वप्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह· अखण्डेति· विशिष्टावृत्तिप्रकारकत्वाभावादतिरि
क्त एवं विशिष्टावृत्तिवह्नित्वन्यूनवृत्तिप्रकारकत्वाभावः स चात्र न प्रविष्ट इति भावः ननु वह्निर्तद
न्यविशेष्यकानुभवे हेतोरसिद्धिरित्यत आह अन्येति न च न्यूनवृत्तित्वस्य वह्नित्ववन्निष्ठाभावप्र
म तियोगित्वार्थकत्वे हेतुस्थवह्नित्वप्रकारकेत्यादिहेतुभागवैयर्थ्यं· तद्धारणीयोनायं वह्नित्वमात्रप्र राम०
कारकवह्निमात्रस्मरणादीनां अनेनैव वारणादिति वाच्यं न्यूनवृत्तित्वस्य वह्नित्वभिन्नतत्ताभावनाधि ४८

करणपमात्रार्थकत्वात् तेन दाहसमर्थमात्रेत्यत्र न मात्रपदवैयर्थ्यं भवति च दाहसमर्थविशेष्यकस्य
भिन्ने यद्विशेष्यावृत्तित्ववह्नित्वसमानाधिकरणं वह्नित्वं तद्वृत्तितद्प्रकारत्वमिति न च निखिलवह्नेर्विशेष्य
त्वे विशेष्यावृत्तिवह्नित्वसमानाधिकरणाप्रसिद्धिरिति वाच्यं निखिलवह्निविशेष्यकानुभवस्य पक्षत्व
तौ हि भावादिति न चैकधर्मिकवस्तुविरुद्धोभयाप्रकारकत्वार्थकत्वे निश्चयपदस्य पत्र वह्निह्रदमेजल
वह्नीति प्रमुष्टतत्ताकस्मरणं तत्र व्यभिचारः एकधर्मिकेत्यादिविशेषणाघटितविशिष्टाभावसत्वा
दिति वाच्यं अत्र विरुद्धोभयाप्रकारकत्वमात्रस्यैव तदर्थत्वात् पक्षसंकोचस्य स्वयमेवोक्तत्वात् न
चोक्तव्यभिचारस्यैवमुल्लोद्धरणीयत्वेन व्यर्थमेतदिति वाच्यं दाहसमर्थेत्यत्र मात्रपदानर्थक्यात्
तद्वारणीयं तद्घटितसाध्यसत्वात् न च क्षिन्नकल्पे वह्निमात्रविशेष्यकं प्रत्यक्षं कुतर्भं तत्र गुणा
दीनामपि विशेष्यत्वात् शब्देपि विभक्त्यर्थैकत्वादेरेकत्वत्वादिना विशेष्यत्वात् केवलतादात्म्येन
न वह्निर्ह्रदे व्यभित्यनुमितिविशिष्यते इत्यनुशापानः पक्षस्याखण्डत्वापाद यद्वेति यत्र वह्नितेजसीति
वह्निजलयोः प्रमुष्टतत्ताकस्मरणं तत्र हेतुसत्वात् व्यभिचार इत्यतः साध्यं व्याचष्टे यत्रेति तथा च वह्नि वह्निसमानहेतुसत्वादित्यर्थः
त्वप्रकारताविशेषे विशेष्यावृत्तिप्रकारत्वाभावान्न दोषः नन्वन्यविशेष्यकस्यापि पक्षत्वे भा गा

वकुत्व.स्त्रो१ एवा२१ एवा२

२ हार्यः॥ तत्राज्ञतं तं बहूति प्रमुष्टत्त्ताकस्य रंणाप जलत्वमात्रप्रकारक वह्निस्मरणय विशेष्यत्वदलं तत्रापि दाहसम ॥२

भ.प्र. ४९ सिद्धितादवस्थमित्यतआह हेत्वर्थश्चेति दाहेत्यादि दाहसम र्थोन्यस्मिन्वह्नित्वाप्रकारकत्वे सति

दाहसमर्थे वह्नित्वप्रकारकत्वमात्रय र्थेदत्यादिनदेयं वै पर्थ्यात ननून्यविशेष्यकस्यापियसत्त्वे धर्मं

59 तरे धर्मांतरप्रकारकभ्रमरूपवह्निप्रमायाकथंत्यागः॥ भ्रमांशे निश्चय सत्वादित्यतआह धर्म्यंतर इति त्वा

धर्म्यंतरे जलादौ धर्मांतरं तेजस्त्वादिकं भ्रमस्येतिवह्निप्रमायाः श्रमेदेन विशेषणं मूलस्थहेतुं संक

लय्य कथयति दाहेति तथा चतादृशप्रमायादाहसमर्थविशेष्यक विरुद्धोभयप्रकारकान्यत्वरूपनि

श्चयत्वस्य सत्वान्नासिद्धिरिति॥ दाहसमर्थमात्रेत्यंतस्य व्यावृत्तिः एवं च देवाजलत्वमात्रप्रकारकवह्नि वह्नित्वेन जलस्मरणे

स्मरणस्य विवक्षतसाध्यसत्वेन वह्नित्वप्रकारकत्व विशेषणस्य व्यावृत्तित्वाभावे पि वह्निघटावितिस

मूहालंबने दाहसमर्थमात्र विशेष्यत्वाभावेन भागासिद्धिः॥ उक्तमभिधाने च यथासन्निवेशे नवै पर्थ्य

असिद्धिवारणं च तार्णेवह्नावतार्णत्ववह्नित्वोभयमात्रप्रकारस्मरणे व्यभिचारवारणायफवे विशेषण

मिहाप्यस्तीति हृदयं केचित्तु पत्रे तिसाध्यस्यांशद्वयार्थः॥ तथा च वह्नित्वप्रकारांशे विशेष्याव्यावृत्तिप्रकारे

नेतिसाध्यार्थः॥ अस्ति च तार्णे वह्नावतार्णे वह्निरिति भ्रमे वह्नित्वांशे तथाऽभाव इति तद्विशेषणानदेयं अ रामः०

तएव तद्दलितहेतुरुक्त इत्याहुः तच्चिंत्यं हेतौ निश्चये तयस्यवैयर्थ्यात ननु निश्चयलक्षणेदाहसमर्थे इति ४९

अत्र जलत्वमात्रप्रकारक वह्निस्मरणे वह्नित्वप्रकारकं विशेष्याव्यवच्छेदेन विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वं न हा नाऽभाव इतः वले वह्नित्वप्रकारविशेष्याव्यवच्छेदेन विशेष्यावृत्तिप्रकारकं पयतः

तद्देरकूटव वेवामाध्यार्थे साध्यवत्वं वे अर्थं जलत्वत्यादि इत्यादि इति दिक्॥

पुरतरं
येनसंबंधेन प्रतीतिशेषः

व्यर्थं॰ नचेतरांशे संदेहात्मकवह्निप्रमायां भागासिद्धिरितितद्वारणाय विशेषणस्यैवचैयर्थ्यात्‌ अत आह अ
खंडाभावइति चतुर्थपंचमयोरित्यादिस्फुटं। तत्त्वमिति। हेत्वभावइति मूलेहेतुरभावोयस्येतिबहुव्रीहिरा
श्रयणीयः तेनयत्रपृथिव्यन्यत्वस्यतादात्म्येनेतरव्यापकतागृहीता॰ तत्रापितदभावेनपृथिवीत्वेने
तरभेदसिद्धिरिति। एवंभावस्यपेनसंबंधेनव्यापकतागृहीतेव्यापकताघटकसंबंधावच्छिन्नव्यापका
भावेनहेतुनातेनैवसंबंधेनव्याप्याभावोऽप्रसिद्धएवसिद्ध्यतीत्यादिकमिति। पृथिव्याघटेसाध्यप्रसि
द्धिसंभवात्‌ आकाशेतु तदसंभवात्‌ अप्रसिद्धमेवसाध्यंव्यतिरेकेणसिद्ध्यतीत्याह एकव्यक्तीति न
न्वज्ञानेप्रामाण्यमितिसिद्धिसत्वेकथमनुमितिरित्यत आह। विशेषमिति समानप्रकारकत्वेनसिद्धेः
प्रतिबंधकत्वादितिभावः। नन्विदमित्यादि वह्नित्वाभाववतिवह्नित्वप्रकारकत्वाभावोवक्तुमसंभव
ति वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वेनवह्नित्वप्रकारकत्वाभावेनएवंविशेष्यत्वाभावादिनाइति तथा
चप्रामाण्यमात्रावच्छेदे पर्यवसायितयाऽनुमितेः कथंतत्रैववह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वाभावेनपर्यवसान
मित्यर्थः। नन्वितरेषांबाधात्‌ वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वाभावमादायैवमपर्यवसानंस्यादित्यतआ
ह प्रथममिति ननुपत्रेतरेषांबाधः तत्रैवकस्यप्रथमस्योत्थानमित्यत आह विशिष्येति॰ तथाचभवतुवा

वह्नित्वनिवाह्नित्वप्रकारकत्व॥२

^ वह्नित्वेति ॥ वह्निविशेष्यकं वह्निमुख्यविशेष्यकं ॥ यथा श्रुतमूलत्वाय(?) सफलमाह तेनेति ॥ आदिपदेनार्थान्तरं संचितं ननु व. हे(?) विषयत्वेपि   नियमनस्य

भ॰प्र॰ तथापि वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वाभावप्रकारेणासिद्धिनेतु वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वप्रकारेणेति।

५० प्रथमं तत्वेनानुपस्थितेः। इदं समुचितदृष्टान्तेन द्रढयति नहीति सरोजं गन्धवत्सुरभित्वादित्यत्रा

सुरभिवायोपत्रत त्रासुरभिभिन्नत्वेन गन्धविशिष्टीकरोतिनतु सुरभित्वेनेति प्रघट्टकार्थः। इदमा

50 ~~भातः पत्रंगंधो द्विविधः सुरभिश्वतत्रासुरभिभिन्नत्वेनगंधविशिष्टीकरोतिनतु सुरभित्वेनेति प्र~~

~~[illegible]~~पाततः पत्रंगंधो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्व तत्रासुरभिवायो सुरभित्वप्रकार

कत्वं प्रमाणाभावात्। अत एव पर्वतीयत्वं वह्नौ प्रशस्तरूपवानित्यत्र श्यामत्वादौ गौरं प्रकार इति।

प्राचां सिद्धान्त इति मूलस्थेदं पदस्यार्थमाह इदमिति अत्र वह्नित्वद्वितरविशेष्यकसमूहालंव

नेभागासिद्धिवारणाय मात्रेति द्रव्यत्वप्रकारकदाहसमर्थमात्रविशेष्यकस्य वह्निविशेष्यक

त्वसिद्धेपि न प्रामाण्यसिद्धिरित्यत आह वह्निविशेष्यकत्वाभावात् न च दाहसमर्थमात्रविशेष्यक

स्य वह्निमुख्यविशेष्यकत्वस्यानुमितिविषयत्वात् तादृश विषयविषयिभावस्यानुभवसिद्धत्वात्।

ननु सविषयकमात्रस्य वह्नित्वाभाववद्विषयत्वेन हेतुत्वप्रसिद्धिः। निर्विकल्पकस्यापि वह्नित्वादिवि   ग्ग॰

षयत्वात्। वह्निभिन्नाविशेष्यकत्वविशिष्टसविषयकत्वस्य निर्विकल्पके व्यभिचारश्चेत्यत आह व   ५०

स वह्निमुख्यविशेष्यकत्वमप्याति तद्दोषद्वितिवाच्यं ॥ वह्नित्वप्रकारकतो शभिन्नमुख्यविशेष्यक रु

क्तिभिन्नेति॰ फलमाह॰ तेनेत्यादि॰ ननु पदं साध्यके न विशिष्टाभाव सिद्धावपि न हेतु विशेषणासिद्धिरित्य
तत्राह॰ विशेषणे ति॰ अन्वयिनो ऽनवतारे व्यतिरेकव्याप्तिं प्रदर्शयति वह्नीति॰ ननु साध्ये दाहासमर्थेत्य
स्य वैयर्थ्यं विशेष्यकत्वस्यैव व्यापकत्वादित्यत आह प्रतिपादयिष्यत इति हेतुसमानाधिकरणेत्यादि
व्याप्तौ साध्यस्याधिकरणतयोपक्षीणत्वान्न विशेषणत्वमिति॰ इदं प्राचां मते॰ स्वमते साध्यवदन्यावृ
त्तित्वव्याप्तौ वैयर्थ्यं विशेषणत्वस्य वत्त्वं तेन यत्नं साध्यवदन्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य वक्तव्यत्वे विशेषणं
तरस्य वैशिष्ट्ये रवात् तस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति ध्येयं नन्वित्यादि वह्निशून्यं भिन्नविशेष्यकत्व
स्य हेतुत्वं ग्रास्य सिद्ध्यर्थं वह्निभ्रमो ऽनुसरणीयः । तत्र इदि वह्नि नैति बाधानंतरं वह्निभिन्नविशेष्यत्व रु
स्य ग्रहीतुं शक्यत्वात् तथा साध्यप्रसिद्ध्यर्थं च वह्निभिन्नभ्रमो ऽनुसरणीयः । तत्रापि वह्निभिन्नो नेति बा
रु धानंतरं वह्निभिन्ना विशेष्यकेत्यादिहेतोस्तत्र विशेष्यत्वस्य साध्यस्य ग्रहीतुं शक्यत्वादित्यर्थः सा
प्रसिद्धिः सवह्निभिन्नविशेष्यकत्वस्य सिद्ध्यर्थं भ्रमः । वह्निमात्रेति तथा च वह्निभिन्ना विशेष्यकेत्यादि
६ हेतोस्तत्र सत्त्वांन्वयित्वं अर्थेति अत्र वह्निविशेष्यकत्वे वह्निविशेष्यकत्वं न निश्चितसाध्यवत्तो भ्रमात् ले
रत्ना हेतुव्यावसाधारणमित्यर्थः । एवमिति । यत्र वह्निरिति ज्ञानानंतरं स विशेष्यकत्वे ज्ञाते पुनस्तत्रैव विमर्शे

भ॰प्र॰ वह्निरिति ज्ञाने मूलोक्तदिशा स्मृते एवं ज्ञाने वह्निविशेष्यकत्वसिद्धिरित्यर्थः उक्तैकतररूपं वह्निमात्रतद
५१ क्र न्यविशेष्यत्वादिकं। नन्वन्यतरनिश्चयसिद्धौ प्रकारांतरमाह उपायेति उपायांतरस्याव्यतिरेकिणः उपा
यांतरेण अन्वयिना अदुष्टत्वादिति। दशाविशेषे इति अननुकूलतर्कावतारणं तस्य दोषत्वमिति। मतांतर
51 माह सामान्यत इति उक्तोन्यतररूपानिश्चयेत्यर्थः अन्यतररूपमनिश्चयस्यावश्यकत्वमस्वरसः क
श्चिदित्यनेन सूचितः। पक्षपीति यत्र गुंजायां वह्नित्वभ्रमः वह्नौ च गुंजात्वभ्रमः तत्र वह्नित्वप्रकारकत्वव
ह्निविशेष्यकत्वोभयसत्वेपि न प्रामाण्यमित्यर्थः। तथापीति यथा नितं वावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानित्य
त्रानितं वावच्छेदेन वह्निसिद्धिरनुमानेकृ सा तथेहापि वह्नित्वप्रकारकत्वविशिष्टे वह्निविशेष्यक
त्वं सिध्यतु वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छेदेन सिध्यतीत्यर्थः। वदंतीत्यस्वरसः तद्बीजं तु वह्नित्वप्रकारकत्वा
वच्छिन्नवह्निविशेष्यकत्वस्य विनिगमनाविरहेण वावह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नेन वह्नित्वप्रकारक
त्वे वैस्य च प्रामाण्यतया प्रयोजकत्वे उक्तानुमितेरप्रयोजकत्वमिति। न च वह्नित्वप्रकारावच्छेदेन वह्नि कत्वावच्छेदेन
विशेष्यकत्वसिद्धौ अवच्छेदकत्वस्य संबंधविधया प्रवेशे लाघवात्तदेव ज्ञानप्रयोजकमिति वाच्यं एम॰
उक्र उभयस्य उभयविशिष्टवैशिष्ट्यस्य बोधात्मकं हेयत्वात् वक्ष्यमाणस्य तु वह्निविशेष्य… ५१
ना१ लेन१

ष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितैकविशिष्टवैशिष्ट्यीयप्रकारताशालित्वेनहेतुतायाः आदरणी
यत्वादिति। एवमेवप्रामाण्यस्वतस्त्वनिरासोपिबोध्यः। व्यवसाये पूर्वोनुपस्थितविशेष्यकत्वे प्रकृते
एवैशि प्रकारकत्वंचभासतां। एकत्रद्वयमितिन्याये नतुविशिष्टस्यविषयेतिव्यवस्थापितंतथेतिविशिष्टवै प तद
शिष्ट्यात्मकप्रामाण्यज्ञानंव्यवस्थापयति। नव्यास्त्वित्यादिना इदमिति प्रकृतज्ञानमधिकृत्यतथाचे
दमितिवक्ष्यादौ प्रतीततत्पुरुषोबोध्यः। तथाचेदमीयवह्नित्वप्रकारकत्वमित्यर्थः। कर्मधारये स्वातंत्र्ये
णवाक्येतत्स्यैववह्नित्वप्रकारकेदंत्वस्यप्रकृतानुपयोगादिति। अवच्छिन्नमिति अत्रावच्छेदकत्वंअ
नुभवसाक्षिकं अनतिरिक्तवृत्तित्वनियतं। भवतिहि घटपटावित्यत्र घटत्वप्रकारकत्वंघटविशेष्यक
त्वावच्छिन्नं नतुपटविशेष्यकत्वावच्छिन्नमितिव्यवहारः। दाहसमर्थ इति। अत्रमीयवह्नित्वप्रकारकत्वे
व्यभिचारवारणायसमर्थश्चवह्नित्वप्रकारकत्वेनज्ञानवत्तो ज्ञानघटितपरंपरैव नीलः पट इतिव अप
कृत त्। नचदाहसमर्थीयप्रकारत्वादित्येवहेतुः। दाहसमर्थसाधारणद्रव्यत्वप्रकारकत्वस्यवह्निविशेष्य
मात कत्वावच्छिन्नत्वाभावेनव्यभिचारात्। रूपकार्ये प्रकृतानुमाह ततश्चेति। वह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नेति
। अवच्छेदकत्वंतुपूर्वोक्तानुमानसिद्धं। नचवह्नीतिआंशिकप्रमायांवह्नित्वप्रकारकत्वस्यातिरिक्तवृत्तित्वे

भ.प्र.
५२
52

त्वा१

नवह्निविशेष्यकेऽनवच्छिन्नत्वान्नतत्संग्रह इति वाच्यं। विशेष्यभेदेन प्रकारभेदानुसरणात्। परे तु वह्नि गो
त्वप्रकारकत्वं अवच्छिन्नत्वलक्षणेन संबंधेन वह्निविशेष्यकत्ववदिति प्रथमानुमानं द्वितीयं च वह्नि
विशेष्यकत्ववद्वह्नित्वप्रकारकत्ववदित्याकारकं अवच्छिन्नत्वप्रकारकापेक्षया एतस्य लघुत्वादिति न
चावच्छिन्नत्वस्य संसर्गत्वे मानाभावः। प्रामाण्यज्ञानप्रवर्त्तकत्वानुरोधेन तथा कल्पनमित्याहुः। मीमां
सकानुयायिनस्तु। घटत्वप्रकारकवृत्तिव्यापारसाध्यप्रवृत्तौ घटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघट
त्वप्रकारकत्वं व्यभिचारि घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नघटविशेष्यकत्वाद[illegible]यिप्रवृत्तेरिति। कार्यतावच्
छेदके तदुत्तरादिप्रवेशेन कार्यकारणभावद्वयं। तथा च तदपेक्षा[illegible]पालाघवात्तादृश[illegible]प्रवृत्तित्वाव
वच्छेदेनं तद्वद्द्वचक्रवत् तद्वद्विशेष्यकत्वात तत्वेन तत्प्रकारकज्ञानत्वेन च कारणत्वमिति तयोः संयोगवत् न
अत्र एकांशावच्छिन्नत्वं प्रत्यासत्तिरिति वदंति पुरोवर्तीति तेन तादात्म्येन वह्निभ्रमप्रमादायनार्थांतरं।
वह्निवृत्तिविषयतायाः पुरोवर्त्तिगुणादिवृत्तित्वाभावात्। न च तत्र प्रमात्वसत्वे किमिति तद्धारणं वह्नित्व
प्रकारकप्रवृत्तिजनकप्रमाया एव प्रकृतत्वेन पक्षत्वात्। अन्यथा मूलस्थानुभवपदवैयर्थ्यात्। अ प्राम०
तएव प्रमात्मकवह्निस्मरणमादाय नार्थांतरं। एतदर्थं पूर्वानुमानेपि धर्मिणीत्युक्तं। अवह्नियद्वस्यसंस ५२

१४२ र्गाभावमादायवह्न्वीहिभ्रमंनिराकरोति अवह्नीतितेनवह्निंगुञ्जादौवह्नित्वप्रकारकभ्रममादायमना
र्थांतरं दाहासमर्थेति एतदनादानेपक्षेहेत्वसिद्धिरिति।तथाचदाहासमर्थवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषय
तायास्तदन्यत्वं हेतुः विशेष्यादानेचपक्षस्वरूपाद्विविषयकत्वेनासिद्धिःस्यादिति।सर्वत्रान्योन्याभा
वस्यविलक्षणत्वेनासिद्धिमात्रवारणाशंकेति ननुवह्नितदन्यविशेष्यकसमूहालंबनेविषयताः
याः ऐक्यात्हेतुसत्त्वेनऽव्याप्त्याशंक्यनिषेधयति नचेति।विशेष्येति।तथाचयादाहासमर्थवृत्तिविषय
तासानवह्नित्वप्रकारिकायाचवह्नित्वप्रकारिकासानदाहासमर्थवृत्तिरितिभावः।वह्नित्वासमानाधि
करणोत्यस्यवह्नित्वानधिकरणाधिकरणार्थत्वेएवंत्वत्राभेदोगौरवंचेत्तितदधिकरणानधिकरणत्वनि
ष्कर्षार्थमाह वह्निवृत्तीति ननुवह्नीतिसमूहालंबनभ्रमस्यऽभयविशेष्यवृत्त्येकविषयतायाःवह्निवृ
त्तित्वाभावात्सिद्धसाधनमतआह वह्निवह्न्योरिति विशेष्यभेदेनविषयताभेदादितिभावः।एवोक्तः
।एवंसाध्योक्तः ननुवह्निवह्न्योरवह्निवह्नीतिसमूहालंबनेतत्ज्ञानविषयताश्रयावृत्तित्वेनप्रकारद्वये
पीतिभ्रमांशेप्रमात्वापत्तिरित्यतआह।स्वव्यधिकरणेति।स्वविषयता।तथाचतस्मिन्भ्रमेविषयता
भेदपक्षेस्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नविषयताद्वयमेवेतिभावः।इदमेवाहातिनेतीति।ननुजलत्वप्रका

८ निश्चयत्वं एकधर्मिकविरु... द्धोभयाप्रकारकत्वमित्याहुः। तन्नु मूले वाह्निमात्रप्रकारकावह्निविशेष्यकभ्रमस्यापि साध्यवत्त्वं विषयता। ८ तत्रापि साध्यवत्त्वं।

भ·प्र· एकघटज्ञानादौ वह्नित्वप्रकारकत्वाभावेनोक्तहेतुसत्त्वाद्व्यभिचार इत्यत आह हेत्वेति। तथा च दा
५३ हासमर्थविशेषणेनैव तन्निरासः। तार्णवह्नौ आतार्णो वह्निरिति ज्ञानस्यान्यविविशेषणविशिष्टहेतु
सत्त्वाद्व्यभिचार इत्यत आह विशेष्यावृत्तीति। एवं च व्यावृत्तिस्तु पूर्वोक्तैव। चकारश्च पूर्वविशेषणापेक्षया।
जलत्वमात्रप्रकारकवह्निस्मरणे व्यभिचार इत्यत आह। वह्नित्वप्रकारेति। लोहितो वह्निरिति खंडस्मावति के
वारणाय निश्चयत्वमिति। अत्र निश्चयत्वं विरुद्धोभयाप्रकारकत्वमेव। ननु प्रत्यक्षरूपादेः शाब्दे चैकत्वादे
रूपत्वादिविशेष्यत्वात् हेतुरसिद्ध इत्यत आह। अत्रेति। तथा च तादात्म्येन दाहसमर्थो वह्निरित्याद्यनु
मितिरेव पक्षः। केचित्तु। पक्षस्वाप्रसिद्ध्याय विशेष्यं मुख्यविशेष्यपरं। तच्च विशेषणतानवच्छिन्नविशेष्य
तावत्त्वं मुख्यविशेष्यवृत्तिविषयतायास्तद्रू नप्रकारताश्रयवृत्तित्वात्। तथा सति अवह्निवृत्तिवह्नि
त्वप्रकारकविषयतायाः अप्रसिद्धिः। अत्र जलादिवृत्तेरपि प्रकारत्वात्। तत्रोभयप्रकारकेतादृशसाध्यप्रसि
द्धेरित्यत आह वह्निभ्रमे चेति। यत्र वह्नित्वं समवायेन वह्निश्च तादात्म्येनावह्नौ प्रकारस्तत्र विषयतायां
त विशेषणीभूतवह्निवृत्तित्वेन अवह्निवृत्तिवह्निप्रकारकविषयताकत्वाभावस्य द्वितीयसाध्यस्य सत्त्वादर्था एम°
तरेणामूलकक्रिकामवतारयति तादात्म्यत्यादिना। पुरोवर्त्तिनि वह्नित्वप्रकारकतारक्षार्थं समवायमपर्य ५३

तत्र साध्यसत्वेपि ... हेतावद्यहकानाक्रांतत्वात् ... भ्रमे न भवति ... यत। अत एवोक्तं वह्निभ्रमे चेत्यनंतरं शेषः।

प्रकृतहेतोरित्यर्थः ॥ अप्रतीपयिकरूपं पक्षधर्मता तथा च पक्षधर्मताप्रमेयप्रकृतहेतोः साध्यसिद्धौ सिद्धसाधनमिति अप्रमानत्वस्य स्वरूपमाह धर्मितावच्छेदकीति । व्याप्यपक्षधर्मत्वादिति शेषः । धर्मितावच्छेदकं प्रकृतहेतुमत्त्वो धर्मः ॥

ता[illegible]नुधावनं । तथैव व्यक्षत्वादिति । प्रथमसाध्येतु तद्विषयतायामवच्छिन्नत्वात्तद्विषयप्रकारक
त्वाच्च न तदवकाशः । ननु तस्याः उभयवृत्तित्वेन विशेष्यवृत्तित्वं वर्त्तत एवेत्यतो व्याचष्टे । विशेष्येति । ननु
विशेषणे तादृशविषयतायाः अभावो वर्त्तत इत्यत आह विशेषणाइति तथा च पक्षे तादृशविषयताकत्वा
त्तत्साध्यमिति भावः । ननु विशेषणांशावच्छेदेन तादृशविषयता ज्ञान एवाव्याप्यवृत्तिः । घटपटाविति सम्
हालंबनस्य पटांशे घटविषयताविरहादित्यत आह । तद्वदिति । ननु व्यापकाभावरूपहेतुनाव्याप्याभाव
रूपसाध्यं सिद्ध्यतीत्यत आह पृथिवीत्वेनेति । तथा च तत्र जलस्य तादात्म्येन व्याप्यतावच्छेदकतावच्छिन्नाभा
वः सिद्ध्यन् भेदः सिद्ध्यति पर्यवसितार्थः । तस्यापि । तद्वदन्योन्याभावस्यापि । ननु दाहासमर्थविशेष्यकान्यत्व
स्यासत्त्वेन तद्वत्त्वभावादेव कुतः सिद्धसाधनमित्याशंकते । यद्यपीत्यादि । ततइत्यत्र छेदः । अपि नाप्रस्फ
युगमवादः सूचितः । तथा चेत्यादि । वह्नित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नासती यावह्नित्वप्रकारिकाविष
यता तद्वानित्यर्थः । साध्यं । अन्ये त्वित्यादि स्वरसोद्भाविकं ॥ ननु मूलोपदर्शितमिति । नच्चावच्छेदकत्वस्यान
तिरिक्तवृत्तित्वस्यैव पर्य्यवसितार्थः । अवच्छेदकत्वं चेति तत्रापि गौरवादाह वह्नीति । तथा च मदीयप्रथमसा
ध्यमेवेतत्साध्यमिति यद्य[illegible]पीत्यादि । विशेषणीभूतवह्निवृत्ति विशेषणतायाः पर्याप्तवह्नित्वप्रकारकत्वेत

म·प्र· याता दात्म्येन वह्निविशेष्य गुञ्जावृत्तेरपि विषयताया वह्निभिन्नवृत्तिवह्नित्वप्रकारकत्वमुभयांशे पक्षस्थले
५४ इति न सिद्धसाधनमित्यर्थः। तथापीत्यादि। पुरोवर्त्तिविशेष्यको वह्नित्वप्रकारकविषयताको योनुभ
वः स पक्ष इत्यर्थः। तथा च केवलवह्न्यभेदांशे योपि पक्षः। तत्र च विषयताभेदपक्षे यावह्निभिन्नगुञ्जा
54 वृत्तिविषयतासामानवह्नित्वप्रकारिकाया च वह्निवृत्तिवह्नित्वप्रकारिकासा न वह्निभिन्नवृत्तिरि
ति सिद्धसाधनमिति· मूलोक्तसाध्येपि सिद्धसाधनं वारयति· मा भूद्वेति· द्वितीयसाध्यस्य वह्न्यवृत्ति
त्व व्याख्याने भेदपक्षे ऽभेदपक्षे च ऽभयथैव सिद्धसाधनमित्यत आह ऽपदर्शितेति ऽपदर्शितं।
मूले यथाश्रुतमिति यावत्· तथा च वह्नित्वासामानाधिकरण्या यावह्नित्वप्रकारिकाविषयता तदभा
वः साध्यः। स च भेदपक्ष एवास्ति वह्निवृत्तिविषयताया वह्नित्वासामानाधिकरण्याभावेन विशिष्टाभा
वसत्वात् गुञ्जावृत्तौ तु वह्नित्वप्रकारकत्वाभावेनेति। अभेदपक्षे तु वह्नित्वप्रकारिकाया एव वह्निविष
यता यावह्नित्वानधिकरण गुञ्जादिवृत्तित्वात् वह्नित्वासामानाधिकरण्येन न साध्यसत्त्वमिति अत एव
स्वदर्शितोभयांशे पक्षस्थलेपि गुञ्जादिवृत्तिविषयतयैव न सिद्धसाधनमिति इदानीं मूलं दूषयति विशे एम०
षणा इत्यादि। व्यवहारादेरिति आदिपदात् घटत्वविषयकज्ञानत्वेन कारणत्वपरिग्रहः। तथा च घट ५४

ऽनुपपत्तिरित्यत्रान्वयः

त्वज्ञानं विशेषणज्ञानात्मकं विशेष्यज्ञानात्मकं वा उभयथैव कारणमिति । तत्र विवादाद्दाह समाना
कारके इति । अयमर्थः । घट इति धारावाहनस्थले प्राथमिक निर्विकल्पकादेस्तृतीयक्षणे नाशात् चतुर्थ
ज्ञानस्य विशेषणविषयकज्ञानाभावादनुपपत्तिः । प्राथमिक विशिष्टज्ञानीयघटत्वस्य विशेषणत्वेना
विषयत्वादिति । विभिन्नाकारके तु अवश्यं विशेषणज्ञानाभावार्थं क्षणविलंबादिति । अत्रापि विवा
दमभिप्रेत्याह । वस्तुतस्त्विति । भेदाए चेतीति तथाविधव्यवहार एव मानमिति । अत्राहुः विशेष्यतायां
अनुव्यवसाय एव मानं एवं ज्ञाने घटादीनां कार्यकारणभावादयः । एवं प्रकारतायामपि प्रतिबध्यप्रति
बंधकभावादयः । घटत्वेन ज्ञानामीत्यनुव्यवसायादयः आदिपदोपगृहीत संसर्गिक विषयत्वे माना
भावः । न च संयोगेन घट घटत्वेज्ञानाभावयोः प्रतिबध्यप्रतिबंधकभाव एव मानं समवायनिरूपितघ
टत्वप्रकारताशालि ज्ञानापेक्षया समवायत्वावच्छिन्नविलक्षणप्रकारताया एव लघुत्वात् संबंधसमर्स
ख्यसांसर्गिक विषयतायाः प्रकारतायाश्चापि शृया संबंधसमसंख्यप्रकारतायाः कल्पनायामे
वलाघवमिति नव्याः । केचित्तु माभूदनुव्यवसायादितथापि संयोगेन मं घटज्ञानं जातमितिव्य
वहार एव मानमिति । वक्ष्लित्वाभाववतिवक्ष्लित्वप्रकारकत्वाभावादि साध्यानां निर्विकल्पके सत्वा

८ हेत्वभावेन समं सम्बन्धित्वाद् रसमां तत्त्वतर्केस्त्वाह विरोधीति ॰ तृतीये त्वाह सं शायिकेति ॰ नि र्णीत्वादिति ॰ असाधारणेऽपीहि हेत्वभावस्य ॰ ८ ५५

तेनेऽ

भ॰प्र॰ ५५ तद्धेतोश्च तद्व्याप्ततावृ साधारण्येऽस्त्वोक्तत्यक नतांपरिहरति घटादेरपीति तथात्वात साध्यवत्वा

तसपक्षत्वेनेत्यस्य हेतुत्वेन पूरणीयं साध्याप्रसिद्ध्येति तस्यैव व्याख्यानमाह साध्य वत्वेनेति सा

55 ध्यवत्वकाले निश्चयमभिप्रेत्याह तथेति तत्त्वभावे हेतुमाह व्यतिरे किणीति [redacted]

[redacted] असाधारण्ये हि किं सामानाधिक

लघिपत्कतैं रण्यग्रहोद्दू व्यापकतावाऽ किं वासत्प्रतिपक्षत्वं तत्संशापकत्वं आद्ये [redacted] सामानाधिकरण्यग्रहे

१से विनाप्यनुमितेस्तदप्रयोजकं । द्वितीये दोषमाह भ्रमत्वेति । उक्तहेतोः । दाहासमर्थेत्यादिहेतोः । वि

रोधनिश्चयः । यत्र भ्रमत्वं तत्र हेत्वभाव इत्याकारः । फलितार्थमाह पक्षइति । तथा चानुकूलतर्केण

भ्रमत्वाभावसिद्धिः । तत्प्रसिद्ध भ्रमत्वाभावसिद्धौ च निर्विकल्पके भ्रमत्वाभावस्ये साध्यतदभावयोश्च

व्यापकताग्रहे बाधकाभावः न च व्यतिरेकिप्रतियोगिकाभावस्य विरुद्धव्यापकत्वेनेति व्याप्तिरेव

बाधिकेति वाच्यं । अप्रयोजकत्वात् । अ सार्वत्रिकत्वाच्च तथा च हेतोः साध्यतदभावव्याप्तिग्रहे क

थं संशयइति । एवोक्तेति यद्धा साध्यकोक्तेत्यर्थः । हेतु विशेषणासाधेक्यायपथा कृतसाध्यस्य प्र रा॰म॰

मुषतत्ताक पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानस्मरणासाधारण्यवारणाय चाह पृथिवीत्वेति तत्रापि तादृवादा ५५

२

नन्ववच्छेदकतया
ऽन्यानतिरिक्तैव
त्तित्व मित्याद्येनाऽ
र्थे

हापृथिव्यवृत्तिरिति। प्रकार इत्यस्य व्याख्यानं धर्म इति। तदवच्छिन्नेति। पृथिव्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः।
ननु पृथिव्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नविषयताकान्यत्वं पृथिवीमात्रविशेष्यकज्ञाने स्येवेति गंधसमानाधि
करणोत्यादिव्यर्थं वक्ष्यमाणगंधासमानाधिकरणत्व स्यैव सम्यक्त्वादित्यत आह ऽभयथेति। सामानाधि
करण्येनेत्यस्य निष्कर्षमाह· तथा चेति। पृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारकत्वं पृथिवीभिन्नवृत्तित्वं पदन्य
तरत्तद्वद्विषयताकान्यत्वमर्थः व्यतिरेकव्याप्तिश्च पदन्यतरवद्विषयताकं तन्न हेत्वभाव इत्याका
रानचात्र कुमालोकान्यतरवद्वैपर्थ्यं द्विविधविषयतासंग्र हाय विषयता निष्ठव्याप्तौ अन्यतर[redacted]
स्यावच्छेदककोटिनिवेशादिति। तत्र चान्यतरत्वस्यावच्छेदकत्वे गौरवात् वै
पर्थ्यापत्तेरिति। अत्र वात्ता ऽवास्वरसात्ता दृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभाव· वद्विषयता
कान्यत्वमिति कश्चित्पाठः स्तिष्ठ तितत्र च व्यतिरेकव्याप्तौ यत्र तादृशाभावाभाववत्तत्र हेत्वभाव इत्या
कार इति· अत्र वैपर्थ्य शंकानास्तियथासन्निवेशे ऽवैपर्थ्यादिति। अत्रेदं चिंत्यते। अन्यतरत्वाव
च्छिन्नाभावाभाव· किमन्यतरत्वावच्छिन्नत्वेवैपर्थ्यशंकानास्तियथासन्निवेशे ऽवैपर्थ्यादिति। अत्रेदं
चिंत्यते। अन्यतरत्वावच्छिन्नाभाव[redacted]न्नाभावाभावत्वेन किं तत्तद्व्यक्तित्वेन वा व्याप्यः आद्ये यथावच्छेद

अत्र प्रकारत्वव्यापकगंधसामानाधिकरण्यत्वेनान्वेविशेषणं नतु विषयताया भित्याशयेनेदमुक्तमिति॥१२

कतावच्छेदककोटावपि वैयर्थ्यात् तदन्यतरत्ववद्विषयताकत्वमित्यत्रैवात्रापि वैयर्थ्यं यदि न वैयर्थ्यं तदा
समानं। द्वितीये भवतां तत्तद्व्यक्तित्ववत्समाप्यन्यतरत्वस्याभेदरूपतयाऽतिप्रसक्तस्य तद्व्यक्तित्वस्य व्याप्यताव
च्छेदकत्वमिति दिक्। तादृशेति। गंधसमानाधिकरणेत्यर्थः। यथाश्रुतस्य गंधसमानाधिकरणमात्रप्र
कारकज्ञानत्वस्य गंधाव्यभिचारः। नच प्रकारत्वव्यापकेत्यादि विवक्षणात् तन्निरासस्तस्यापि सत्त्वादिति व्या
च्यं। गंधसमानाधिकरणेति धर्मितावच्छेदकत्वस्य विवरणं धर्मिवृत्तिरिति यावत्। विषयतायाः। त
दन्यागंधानधिकरणवृत्त्यन्या। यद्यपीत्यादि। पृथिवीज्ञाने प्रमेयं तन्नाकेतत्रैव ताद्रूप्यान्यतरत्ववद्विषयता
कत्वेन साध्यासत्वात् गंधसमानाधिकरणविषयताप्रतियोगित्वसत्त्वात् वक्ष्यमाणविशेषणवत्त्वाच्च
+ व्यभिचारो बोध्यः। तन्मात्रेति गंधसमानाधिकरणविषयतामात्रं। ननु तन्मात्रत्वं तदन्यविषयताप्रति
योग्यन्यत्वे सति तादृशविषयताप्रतियोगित्वं तथा च विशेष्यदलं व्यर्थमित्यत आह तदन्येति तन्मात्रात
दन्यविषयताप्रतियोग्यन्यत्वमात्रं। पृथिव्यां। पृथिवीमात्रे। ननु गंधवद्देशे गंधसमानाधिकरणप्रकार
कत्वविवक्षणात् तन्निरासः। नच गंधवद्वित्ययं पृथिव्यां न पृथिवीत्यत्र पृथिवीत्वप्रकारकत्वेन तदनुभावना एम०
तापत्त्या पृथिवीपदं तत्त्वादियं। अतो व्यापकपर्यंतस्य फलाभावात्। तदाह। पृथिवीन वेति। तदा ५६
५ व्यभिचारस्तत्स्यैः॥ इत्येदृतारि। अत्र च प्रकारत्वव्यापकविवक्षणेहेत्वमतं यद्यपि तथापि व्यक्तत्विश्रापत्तविवक्षायां ५

रणार्थमेवाह गंधसमानाधिकरणेत्यादिना यत्र यत्र प्रकृतज्ञानीयप्रकारत्वं तत्र गंधसमानाधिकरण-
त्वमित्याकारकं व्यापकत्वमित्यर्थः। मूलं प्रयोजयतीति तेनेति। तादृशेति। व्यापकेत्यर्थः। नन्वयं घटः प
टो वेति संशयानां कथं व्युदासः। किं प्रयोजनं तद्व्युदासेन वा हेतुसाध्ययोस्तत्रासत्त्वात् अतः संशयपदं
स्ये विशेषपरतया व्याचष्टे। संशयेति। पृथ्व्याः कृतस्य व्युदासस्य प्रकृतानुपयोगित्वादाह। तत्रेति। हेतुसत्त्वा
देवेत्यर्थः। ननु मूलोक्तज्ञानपदं व्यर्थमित्यत आह ज्ञानपदेनेति। नन्वेकधर्मिकेति व्यर्थं घटपटयोः
प्रमुष्टतत्ताकयोः पृथिव्योरुत्पत्र तद्घटितनिश्चयत्वं गतं चेति व्यभिचार इत्यत आह। निश्चयत्वं चेति।
प्रागुक्तं। विरुद्धोभयप्रकारकान्यत्वमात्रेणानुरूप्यादिसाधारणपक्षस्य साध्यहेत्वभावसत्त्वात् वाधभा
गासिद्धीत्यत आह गंधवन्मात्रेति। गंधसमानाधिकरणेत्यादि। पृथिवीमात्रविशेष्यकजलत्वादिप्रका
त रकज्ञानवारणाय सत्यन्तं तदर्थः [redacted] श्चगं
धसमानाधिकरणो धर्मः प्रकारो यत्र गंधसमानाधिकरणप्रकारिका तादृशी विषयता यस्य तदन्यत्व
मित्यर्थः। पृथिवीत्वादिमात्रप्रकारकजलज्ञानस्य तन्निर्विकल्पकस्य वारणाय गंधसमानाधिकरणे
ति गंधसमानाधिकरण। गंधाधिकरणवृत्तिः। एतस्य पृथिवीनिर्विकल्पकसाधारणेपि न क्षतिः।

पृथिवीति।

म॰प्र॰ तत्र साध्यसत्वान्नार्थान्तरं। पृथिवीत्वानुभवस्यापक्षत्वात्। एतन्नये मूलं योजयति तेनेति पृथिवीविशे
५७ ष्यकेत्यर्थः। इतरविशेष्यकस्य विशेष्यदले नैव वारणात्। न्यूनता भंगापादक पृथिवीति ति। निश्चयत्व
57 स्य पूरणं सत्यंतमिति। तथा च गंधासमानाधिकरण विषयताप्रतियोगित्वे सति निश्चयत्वं हेतुः।
पूर्ववद्वैयर्थ्यमाह। ज्ञानपदेनेति ननु निश्चयत्वं विरुद्धोभयप्रकारकान्यत्वं तथा च स्वरूपवती पृ
थिवीत्यादीनामसंग्रह इत्यत आह। निश्चयत्वमिति। तथा च पृथिव्यवृत्तिरूपत्वस्य प्रकारत्वेपि पृथि
व्यां तदप्रकारत्वाद्विशिष्टाभाव इति। आ द्विरित्यस्य रसोद्भवत्वं सत्यंतपरित्याग एवेति दिक्। करकाया
मिति। तत्र व्यभिचारवारणायेत्यर्थः। जलेति। तत्र प्रकारतासामान्याभावादेव सत्यंतदलमित्यर्थः। तत्त्वमि
ति। प्रकारत्वमात्रविवक्षणे नैव निर्विकल्पकवारणे गंधासमानाधिकरणेत्यस्य वैयर्थ्यं। न च द्रव्यत्वा
दिना जलमात्रस्मरणे व्यभिचारवारणाय तत्। तद्दाने पि तत्तादवस्थ्यात्। एवं पृथिवीत्वमात्रप्रकारकज
लस्मरणे व्यभिचारः। ननु शीता पृथिवीति भ्रमस्यापि पक्षत्वात् पृथिवीभिन्नेत्यादिसाध्यसत्वान्नार्थान्तरं नि
राकुर्वन्मूलं योजयति। पृथिवीभिन्नेति। इदमुपलक्षणं। द्वितीयसाध्ये पि बोध्यं। विषयताश्रयावृत्तिशी। ए॰म॰
तत्वस्य प्रकारत्वात् तृतीयमात्रव्यावृत्तिः। पृथिव्योरेवेत्यादि। अत्र पृथिवीभिन्नेति साध्यस्य सर्वत्रैवा एव ५७

सत्त्वादंशत इति व्यर्थं। एवमन्यत्रापि परं तु विषयताश्रयावृत्ति अप्रकारकत्वसाध्याभावः। तत्र हेतुसत्त्वे व्य
भिचारप्रसक्तिहेतुश्च निश्चयत्वगर्भः। सि निश्चयत्वं च विरुद्धोभयाप्रकारकत्वं न च तत्संभवति पृ
वी थिवीत्वेतत्वपाथस्त्वयोर्विरुद्धत्वात् इति एतदिति पाठस्त्वन्यमेव साध्यं। अत एवं तत्साध्या ग्रांशे च त
न्मात्रविशेष्यकत्वरक्षणाय पृथिव्योरेवेति। न च तथापि पाथस्त्वपृथिवीत्वयोर्विरुद्धयोः प्रकार
त्वात् निश्चयत्वासंभवः। एकधर्मिकेति घटितसत्त्वादिति केचित्। जलपृथिवीसाधारणमेतत्त्व
मिह विवक्षितमित्यपरे। मास्तु वा हेतुसत्त्वसाध्यसत्त्वेनापि व्यभिचारवारणमित्यपि कश्चित्। यत्तु
अन्ये त्वित्यादिमतानुसारेणैतत्तत्तदन्योन्याभावकांशेऽसत्त्वात् विरोधसंसर्गकसंशयान्य
एतदि त्वं निश्चयत्वमभिप्रेत्य अभिहितमित्यन्ये। ननु पाथस्त्वांशे विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकत्वमित्य
तत्राह अंश इति। वादाभिप्रायेणाह अर्थान्तरमिति। हेतुमाह पाथस्त्व इति पाथः पृथिवीसाधारणवि
षयताया ऐक्येन तद्विषयताश्रयावृत्त्यप्रकारकत्वं तत्राप्यक्षतमित्यर्थः। विशेष्यभेदेनेतीति। भेदे तु
माथ्योवृत्तिविषयताया आश्रयावृत्त्येव पृथिवीत्वमिति तन्निरासः। तद्घटकं निश्चयत्वघटकं। अप्र
प्रसिद्धिरित्यस्य हेतोरित्यनेनान्वयः। पाथस्त्व इति। पाथांशेऽभ्रमविशेष्यकं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं

भ·प्र· ५८ भ्रमः। ननु पाथः पृथिवीत्यादिज्ञानं। तथा च विशेष्यभेदेन विषयताभेदे सिद्धे पाथोवृत्तिविष
यताया आश्रयाच्च त्वेव पृथिवीत्वमिति न तदंशे प्रमात्वमिति· एवं विशेष्यभेदेन विषयताभेदो य
त्र समूहालंबनप्रमायां तत्र विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकत्वव्यतिरेकं दर्शयति नन्विति आद्यिय
देन पाथसि पृथिव्यर्थिप्रकृत्यभावः सूचितः। एवं विशेषणाभेदेन विषयताभेदे विपरीतंप्रमा
णां दर्शयति। नन्विति यदि द्विप्रकारभेदेन विषयताभेदः स्यात्तदा एकस्यामेव विषयतायां न
विरुद्धोभयप्रकारकत्वमिति तथा व्यवह्रियेत। प्रत्युतेति। विरुद्धोभयप्रकारकत्वेन व्यवहारस्त
१ त्वास्तीति तिभावः। ननु संशयव्यवहारः स्यान्यथापि संभवेनन तस्य विशेषणाभेदेन विषयताभेदसा
साधकत्वमित्याह वस्तुतस्त्विति तदेवोपपादयति एकेति एकधर्मिकाया मिथो विरुद्धप्रकारि
काविषयतायास्तादृशद्वयप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वं तदनधिकरणवृत्तित्वं तथा च जलद्रव्यमित्यादौ
जलत्वानधिकरणवृत्तित्वेपि द्रव्यत्वप्रकारकविषयतायाः न संशयत्वमतो मिथ इति तथा च
मिथः पदेन परस्परानधिकरणमात्रवृत्तित्वं सूचितमिति। संशयत्वघटितनिश्चयागर्भप्रामा राम०
ण्यानुमानमाह स्वव्यधिकरणेति। स्वं विषयता तदधिकरणायत् पृथिवीत्वं तत्प्रकारिकाविषयता ५८

58

विशेषणभेदेन विषयताभेदेपि [illegible]

पक्षे इतितात्पर्येणेति साध्यार्थः। भवति हि जलादौ पृथिवीत्वभ्रमे विशेषभेदेन विषयताभेदः पक्षेपि
पृथिवीत्वप्रकारकविषयतायाः जलवृत्तित्वमेव पृथिवीत्वं चैतदधिकरणमिति। अत्र च तद्धेत्वधि त
करणं तदधिकरणावृत्तित्वं। न तु तदनधिकरणावृत्तित्वं तेन घटः पृथिवीति ज्ञानव्युदासः एवं
हेतुसाध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वमपि। तथा च गंधाधिकरणावृत्ति पृथिवीत्वप्रकारिणीका विषयताय
स्यात् तदन्यत्वमिति हेत्वर्थः। न च गंधासमानाधिकरणविषयताकान्यत्वमेव सम्यक्। पक्षस्य स्वरूपा हेमेति
दिविषयकत्वेन हेतुत्वसिद्धिः इत्यपीति तथा च नैतदनुरोधेनापि विशेषणभेदेन विषयताभेदः।
एतत्कल्पस्य प्रकर्षांतरमाह अत्र चेति अयमभ्युपगमवादः। वस्तुतो ऽयं घट इति ज्ञाने विशेषण
समसंख्यविषयताकल्पने गौरवात्। न च विनिगमनाविरहेण प्रतिविशेषणं यावद्विशेष्ये एक
विषयता ऽस्तु घटत्वविषयतायाः ऐक्ये घटत्वभ्रमस्य प्रमात्वापत्तेरिति प्रामाण्यज्ञानेति। तथा
चेदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्ववति प्रामाण्यज्ञानत्वादित्यनुमानाभिप्रायेणेत्यर्थः अतो न प्र
कारव्याप्यगंधादिसमभिव्याहारविरोध इति दाहकसमर्थहेतुपरित्याग एव संप्रदायमते ऽस्वरसः। व
ह्निज्ञानस्येति। समर्थपदस्य विशेषपरत्वमाह दाहेति ननु दाहकसमर्थपर्थगोचरप्रवृत्तेर्जनकतावच्छे

भ॰प्र॰ दकवद्धि विशेष्यकत्वादिकमेवेत्यतो ऽवच्छेदकत्वं व्याचष्टे । जननेति । फलमाह । अतद्वति विषयत्वं से
५९ तं प्रकारत्वाख्येति शेषः । वस्तुस्थितिरिति । तथा च मूलस्य ननु नतेति भावः । उपस्थितयोरिति । यथाव्य
59 तिरेकिणि रवं दशः । पदार्थप्रसिद्ध्या मनसैव साध्यसिद्धिस्तथैव ह्यापीति भावः । उक्तेनैव । मनसैव । वि
शिष्टं । तादृशहेतुविशिष्टं । तज्ज्ञानविषयकज्ञान्यज्ञानजन्यत्वादिति मूलपाठः । तत्र प्रामाण्यग्रहे स्वे
त्यनेन स्वघटरेवान्वयः ग्रहस्य ग्राहकस्य त्वादिति पाठं व्याचष्टे [redacted] त ननत इति । तथा चैवं
प्रामाण्यग्रहस्य तन्नैकरणी मेप्रामाण्यस्य तादृशग्राहकत्वादित्यर्थः । प्रामाण्यस्येत्यध्याहारस्तु स्फु
गृहीतत्वा टत्वान्नोक्त इति । अलक्षणोंतु विशेषणं व्यर्थं विशेष्यावत्य प्रकारकत्वे तु शरीरं गुणाद्यत्वादौ व्यभि हे
हित्वादि चारः । प्रकृतानुपयोगश्चेत्यत आह शरीरत्वेति ननु कारवति शरीरत्वप्रकारकज्ञानस्यैव सम्भ
त्के चरणोतिव्यर्थमत आह । प्रत्येकेति । न्यूनतां परिहरति । भ्रमेति । तं ननु प्रसिद्धहेतोः पक्षे ऽवद
त्तित्वमसिद्धिः । तच्चेहन संभवतीति व्याचष्टे असिद्धिरिति पुनरुक्तिमुद्धरति आद्य इति कारच
रणाश्रून्य इत्यर्थः । अत्र चेति शरीरत्वेनेत्यत्रेत्यर्थः । तात्पर्यादित्यस्य वादिन इत्यादिः । तद्भ्रमप्रयु गम॰
क्तमन्यथा वेतिन कश्चिद्विशेषः । ननु घटशरीरयोः शरीरघटाविति भ्रमे हेतुसत्त्वाद्व्यभिचार इत्य ५९

तत्राह विशिष्यतेति तथाच कारणत्ववत्विशेष्यकत्वावच्छेदेन शरीरत्वप्रकारकत्वं हेतुरिति।
तदेवाह तेनेति। तथाचेत्यादि। यद्यपि शरीरभ्रमे पि शरीरांशे साध्यं वर्त्तत एवेति अनुपदं वक्ष्यति तत्
थापि शरीरस्येति शं घटदर्शनादिदमुक्तमिति। साध्यं शरीरत्ववति मुख्यविशेष्ये शरीरत्वप्रकारकं ता
दशज्ञानस्यैव प्रत्यक्षत्वोपपादकत्वात्तत्तादात्म्यारोपे सिद्धसाधनवारणं। मुख्यविशेष्यत्वं च तत्तज्ज्ञा
नीयविशेषणतानवच्छिन्नविशेष्यतावत्त्वं तादात्म्येन विशिष्टज्ञाने यद्यपि विशेषणांशे विशेष्यत्वं
व द्वित्वे तथापि तत्स्वरूपी विशेष्यता एका विशेषणतावच्छिन्ना अन्या मुख्येति तत्र घटव्यवहारादि
तिभावः सिद्धसाधनं साध्यविवक्षया व्यभिचारश्च हेतुविवक्षया निरसनीयः। स्वमतमाह पृथि
व्यादीत्यादिना अतएवेति अभेदारोपे साध्यसत्त्वे पि पक्षत्वविरहे भावान्नार्थान्तरमिति। उक्तव्यभिचा
रमुद्धरति अभेदारोपेऽपीति ऋजुरिति विवक्षाप्रयुक्तत्वमेवार्जवं। मूले विषयतापक्ष इत्यादि। शरी
रज्ञानत्वादिहेतौ शरीरपदं शरीरत्वपरं प्रकारतासंबंध इति तेन शरीरविशेष्यकघटत्वादिप्रका
रकभ्रमे न व्यभिचारः। मूले भट्टगुर्वोरुपादानात् नए नतोपरिहरति मिश्रमत इत्यादि· गृहीतप्रा
माण्यकज्ञानस्य स्वकार्यकारित्वमिति मूलेऽभिधानादिति गुरुमत इत्यादि· मूले स्वायाग्राह्यत्वमाह

भ·प्र·
६०
60

यानवस्थोक्तातत्रस्वयाह्यत्वज्ञानमनपेक्षितमितितन्नघटतत्र्प्रत आह· प्रामा[illegible]ण्यस्येत्यादि· स्व
विषयार्थकत्वेपिनप्रकृतसंगतिः तद्ज्ञानस्यप्रामाण्यप्रामाण्येऽनुपयोगादितिव्याचष्टे।स्वस्येति
।तद्ग्रहं विना।प्रामाण्यविषयकत्वग्रहं विना।अयोगादिति।प्रामाण्यवतिप्रामाण्यप्रकारकत्वस्य
प्रामाण्यविषयग्रहं विनाऽयोगादिति।स्वप्रकाशेनैवप्रामाण्यविषयकत्वंतत्प्रामाण्यविषयत्वादि त
कंविषयीकरणीयमित्यतआहतत्तदिति· विषयापर्यवसानं विषयानंत्यं।प्रकारव्याप्यवद्विशेष्यक
त्वविशिष्टप्रकारप्रकारकत्वेनहेतुनाप्रामाण्यानुमितिः।प्रकारव्याप्यत्वस्यैवप्रामाण्यानुमितिहे
ता तोरनुकूलतर्कत्वादितिमूलोक्तंशंकते।अथेति।ननुप्राथमिक[illegible]व्यवसायेप्रामाण्यसंदेहादर्थ
संदेहेऽग्रिमनिश्चयोत्पादस्तत्संदेहोच्छेदं विनानसंभवतीत्यतआहपुरुषत्वव्याप्येति।तथाचभवद
भिमततर्करूपविशेषदर्शनेनैवसंशयप्रतिबंधेऽग्रिमतन्निश्चयोत्पादोनघटतइतिभावः।
तर्कस्याप्यवश्यकत्वमेवआहयतिनहीति।अप्रयोजकत्वादित्यंतेन।ननुकरादेरदर्शनेप्रामाण्या
नुमितिर्लब्धावकाशेत्यतआहकरादेरिति।हेतोः।पुरुषत्वव्याप्यवद्विशेष्यकेत्यादिप्रामाण्यानुमा एम०
त यकहेतोः।असिद्धिरज्ञानंनुप्रामाण्यसंशयजन्मनोर्थसंशयस्यार्थनिश्चयेसत्यपिसंभवात्कुतोवि ६०

तत्कारणतावच्छेदकानुगमस्तु तितदभावकूपं चातुर्विध्यमकोरणाय ८

शेषदर्शनंननिवर्त्यत्वमितिशंकते अथेति। तदनुसरणं। प्रामाण्यानुमित्यनुसरणं। संशयस्यप्रा
माण्यसंशयजन्यत्वं विकल्प्य दूषयति नहीति। संशयसामान्ये संशयत्वावच्छेदेन तद्विशेषो साधा
रणधर्मदर्शनाजन्यत्वादिनावा· व्यभिचारात्। साधारणधर्मदर्शनजन्यसंशयस्यप्रामाण्यसंश
यं विनापि संभवात्· अपयथा साधारणधर्मादिदर्शनजन्यसंशयस्तथा प्रामाण्यसंशयजन्यसं
शयस्तृतीयोभविष्यतीत्यतआह संशये ति त्रिविधः। साधारणासाधारणविप्रतिपत्ति[illegible]जन्यः। व्या
घात इति· तथा चापत्ति सिद्धांत इति· ननु संशयसूत्रस्थचकारेणयथा विप्रतिपत्तिजन्यं समुच्चीय
ते तथाऽपमपीत्यतआह प्रमात्वेति। तथाच प्रमात्वसंशयस्यानेकविधत्वोभवतो हि प्रमात्वतदभावौ द्विवचनं
क्वचित्क्वचिच्चप्रमात्वाभावतदभावौ इत्यादि। आदिपदाच्चप्रमात्वभ्रमत्वयोर्विरोधेतत्कोटिकत्वा
खे भः। ननु कारणसमसंख्य एव संशये विसेषो वक्तव्य इत्यत आह। सत्येकत्वेति। तथा च कोटिनिश्चय
र्थ कालेप्रामाण्यसंशयेनोसंशयान्तरजननात् तस्यसंशयजनकत्वं कुत इति। प्रामाण्यसंशयकालीनार्थ
संशयेऽर्थनिश्चयस्यनप्रतिबंधकत्वमित्याशंकते। अथेति। प्रामाण्यसंशयाकालीनार्थसंशय
त्वं नप्रतिबध्यतावच्छेदकं नीलघटत्ववदीर्थसमाजग्रस्तत्वादिति समाधत्ते तर्किमिति एतेन। आ

भ॰प्र॰
६१
61

र्थे समाजग्रस्तत्वेनाहृष्टरांतरमप्याह। संशये ति। अत एव चकारयुक्तः पाठः। ननु प्रामाण्यसंश
योत्तरार्थनिश्चयत्वं तन्त्यतावच्छेदकं स्यात् तदा भवेत्तद्धेतुत्वसंभावना तद्वेवान्यथासिद्ध्या नास्तीति
समाधत्ते। तादृशे ति। मानाभावा दिति। नन्वन्वयव्यतिरेका[illegible]ति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रामाण्यनि
श्चयो हेतुः। तथा चानुमितिरपेक्षणीयेति शंकते अथेति यदि प्रामाण्यसंशयोत्तरार्थनिश्चयं+
वेवमानमित्यत्राह निश्चयेति तद्धेत्वादस्यार्थनिश्चयोत्पादस्य हेतुवीरत्वात्सामग्र्युत्तरक्षणस्यफ
लाधिकरण[illegible]नियमादिति भावः। ननु सामग्रीहृपं वक्तव्यं प्रामाण्यसंशयोत्तरे तदनुत्तरे च विशे
न षसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वमिति तद्दोषा नैमित्यत आह। नहीति। अन्वय ६
व्यतिरेकयोर्मी[illegible]त्वमभिप्रेत्याह[illegible] महागौरवेति। एतेन। सामान्यसामग्र्यां सत्यां कार्योत्पादनेन:
अर्थनिश्चयेत्यादि। तथा च प्रामाण्यसंशयं विनापि सामान्यसामग्रीवलात्सत्यर्थे निश्चये ऽर्थसंशयः
स्यादिति। भ्रमेति। भ्रमश्चात्र दोषविशेषाजन्यो ग्राह्यः। सत्यपि श्वैत्यव्याप्यशंखत्वदर्शनेपीतभ्रम
स्यानुच्छेदादिति एवं तदुत्तरत्वमात्रस्य जन्यप्रत्यक्षमात्रसाधारणत्वादव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्तद्विकि एण॰
विश्रांतत्वादित्यपि द्रष्टव्यं तत्संशयः। अर्थसंशयप्रतिबंधकेनागृहीते कार्यस्यासंभवादिति भावः। ६१

२ ननुतावदभाव विशिष्टं एतद्धिशिष्टत्वे समीतद्धिशिष्टत्व०२

शि०२प्र० न शि०२

उत्तरपतिग्रगृहीतेति उक्तोजनकानंत्यं न दोषायेत्याह अप्रामाण्यस्येति अननुगमेपीति तदभाव
वतितत्प्रकारकत्वं विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वादिक्रमेणेत्यर्थः। ननु ताव[illegible]भावत्वं एतद्धिशिष्टत्वेस शि०१
२ विशेषण तितद्धिशिष्टत्वमिति विशेष्यभेदेन भिन्नमित्यत आह। तत्तदिति अदोषत्वादिति। जनकतावच्छेद
कानुगमे कार्यसामान्यं प्रतिव्यभिचारोद्भावकतावीजं इह तु प्रत्येकाभावानामव्यभिचारिणां
हेतुत्वे आनंत्यमात्रं तच्चानुपपत्त्यासोढव्यमिति भावः। नव्यास्तु जनकाभावविशिष्टप्रति
बंधकाभाव एक एव परं तु विशेष्यविशेषणभेदेन भिन्नानां धर्माणां तत्र नावच्छेदकत्वं। किं
तु तत्तद्व्यक्तित्वमिति। न च तावदभावविशिष्टप्रतिबंधकं घटान्यतरत्वावच्छिन्नाभावादिहेतु
तायत्तिरितिवाच्यं येन रूपेणान्वयव्यतिरेकौ तदवच्छिन्नाभावस्यैव तत्त्वेन हेतुत्वात्। न चात्र तथा
न्वयव्यतिरेकाविति। प्रकृते। प्रामाण्यानुमितिस्थले। तथा च करणादिदर्शनेनैव अर्थसंशयः स्थ
गनात् अतं प्रामाण्यानुमित्येति। व्यभिचारादर्शनादित्येकः कल्पः। कल्पांतरमाह। करणादेरिति। त
था चोभयथा गृहीतायाः प्रामाण्यव्याप्यतायाः स्मरणात्वननुभवात् अनुभवकाले करणादेरपि पुरुष
त्वव्याप्यतानुभवसंभवात् प्रामाण्यानुमितेरन्यथासिद्धिरिति। प्रामाण्यानुमितिरिति। तदन्यथासि

भ०प्र० ह्निं विघटयतिकरादेरिति । न तद्दर्शनात् पुरुषत्वव्याप्यकरादिदर्शनात् । करादिमतिपुरुषत्वप्रका
ता रकज्ञानत्वस्य प्रामाण्यव्याप्यं नु भवो हि करादेः पुरुषत्वव्याप्यत्वानुभवमपेक्षते अनुकूलतर्क
६२ त्वान्न तु स्मरणं तद्दर्शनस्यानुद्बोधात् । तथा च तद्दवस्थापि प्रामाण्यानुमितिः संशयोच्छेदायावर
श्यकी इति वक्तुं तात्पर्यं । ननु माभूदर्थव्याप्यवत्तां न संशयोच्छेदकः प्रामाण्यव्याप्यवत्तापरामर्शस्तु ता
प्रामाण्यसंशयोच्छेदद्वारोपयुक्तः स्यादित्याशंकते अथेति । तदनुमित्या प्रामाण्यानुमित्या । ने
62 रूढीच्यार्थज्ञानकाले परामर्शस्याभावात् कथं तस्य निष्कंपप्रवर्तकत्वमित्यत आह । परामर्शस्ये
ति । समानमिति । तदुभयगत प्रामाण्यानुमितेरपि तावत्कालानवस्थानात् । एवं तु प्रामाण्य
व्याप्य [redacted] वत्तापरामर्श एव तत्कार्यकारीति व्यर्थं तदनुमितिरिति । पक्षतावच्छेद
केत्यादि । अयमर्थः पृथिवी ज्ञानं प्रमा गंधवद्विशेष्यकपृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वादिति प
क्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन परामर्शात् पक्षतावच्छेदकपृथिवीति ज्ञानत्वावच्छेदेनानु प्रा०
मितौ जातायां पृथिवीति ज्ञानत्वस्य व्यावर्त्तकतया संशयोच्छेदकत्वेनोपनायकत्वेन चउदीच्या ६२

ज्ञानेऽयथोग इति सर्वत्र पुरोवर्त्तियदं तद्धर्मे परं ऽप्रयोगं घट पतितं ऽरेति तस्योत्तरज्ञानस्य पुरोवर्त्ती त्र
तिव्यावर्त्तकीभूतयुक्ततावच्छेदकस्य ग्रहादित्यर्थः। अत्यथोदीच्यज्ञानानन्तुव्यवसाये। नन्वनुमि
त्युपनीतप्रामाण्यस्योदीच्यज्ञानानुव्यवसायेन विषयीकार्यमित्याशंक्य निषेधति। अनुमित्यु
पनीतेति। तस्मिन्। अनुव्यवसाये सुतरामिति· अनुव्यवसायस्य विनाशात् व्यावर्त्तकधर्मादर्शन
स्य चोपयादित्वात् इति अनुमितौ कदापि न प्रामाण्यसंदेह इति प्राचां मतं व्यवस्थापयति· ध्रू
मवतीत्यादिकमिति· लिंगोपहितेति· पर्वतो वह्निमानित्यनुव्यवसाये यथा पर्वतविशेष्यकत्वं पवह्नि
प्रकारकत्वं गृह्यते तथा वह्निव्याप्यवद्विशेष्यकवह्निप्रकारकत्वमित्यपि। लिंगोपहितलैंगिकभान
पक्षेऽनुमितिविषयत्वस्यतुल्यत्वादिति· प्रामाण्यव्याप्यग्रहात् कदाप्युत्तरकाले नाप्रामाण्यशंकेति
अनुमानात् निष्कंपप्रवृत्तिरिति तेषां भावः· केचित्तु· लिंगोपहितलैंगिकद्वीभानाभावपक्षेपि अ
नुमित्यनुव्यवसायकाले विनश्यदवस्थपरामर्शेन पर्वते वह्निव्याप्यवत्वमुपनयमर्यादया भासते त
था च प्रामाण्यव्याप्यवत्ताग्रहः संभवति· यत्र च विनश्यदवस्थेन परामर्शेनानुमितिस्तत्रानुमित्यनंत
रं प्रामाण्यसंशयेन कापि क्षतिरित्याहुः। केचित्तु यथा ज्ञानोत्पादकस्य गुरुमते ज्ञानग्राहकत्वं तथा

(इति ज्ञप्तिरहस्यं समाप्तं।) १

भ·प्र· प्रमोत्पादकस्यैव प्रामाण्यविशिष्टग्राहकत्वमित्युपोद्घातसंगत्योत्पत्तिनिरूपणमाहुः। तत्र ज्ञानादेर
६३ खंडस्य संनिकर्षकल्पने गौरवमिति तथा स्तु हेतुप्रामाण्यस्य वक्तृयदार्थघटिततयोपनयमर्यादया
गत विशिष्टयोर्मिथो विशेषणयोर्मर्यादया वाक्ये समासमध्याः संभवेन तत्तथा नियम इत्यरुचिं सूचनाहग्रसंगार न
दिति। [redacted] ।।संवत १८१०।। ।। ।। ५ ।।...५ ।। ५ ।। ग्रं० ६३

63

१८००